

**İBNÜ'L-CEZERÎ'NİN (Ö. 833/1429) MÜNCİDÜ'L-MUĞRİİN
ADLI ESERİNİN ENDÜLÜS KIRAAT EKOLÜ AÇISINDAN
KAYNAK DEĞERİ**

Source Value of İbn al-Jazarî's (d. 833/1429) Work Müncidü'l-Muğriîn in Terms
of Andalusian Qiraat School

ABDULHALİM BAŞAL

Öğr. Gör. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı, Bursa,
Türkiye

Dr. Lecture, Uludağ University Divinity Faculty, Basic Islamic Sciences, Tafsir Department, Bursa, Turkey

halimbasal@uludag.edu.tr

orcid.org/0000-0002-3919-2754

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Research Article

Geliş Tarihi /Received: 14 Şubat2022

Kabul Tarihi/Accepted: 20 Mayıs 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

Doi: <https://doi.org/10.14395/hid.1068423>

ATIF/CITE AS:

Başal, Abdulhalim, "İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) Müncidü'l-Muğriîn Adlı Eserinin Endülüs Kiraat
Ekolü Açısından Kaynak Değeri", Hitit İlahiyat Dergisi, (Haziran/June 2022) 21/1, 1-32

İNTİHAL/PLAGIARISM:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Copyright © Published by Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Hitit University Divinity Faculty,

Çorum, Turkey. All rights reserved.

Source Value of Ibn al-Jazari's (d. 833/1429) Work *Munjid al-muqrîn* in terms of Andalusian Qiraat School

Abstract

Andalusia; became one of the prominent regions of the recitation field, especially in the fifth and sixth centuries of the Hegira, due to the turmoil in the Eastern Islamic geography. The works of Andalusian qiraat scholars who lived in these centuries, especially on the differences in qiraat, received great praise in many parts of the Islamic world. At the same time, these works were accepted among the basic works of qiraat education and were counted as reference works of this field.

In the beginning of these books, with the work of Abu Amr ad-Dani (d. 444/1053) named *al-Tayseer fi'l-qur'âti's-seb'*, Qasim b. Firruh al-Shatibi (d. 590/1194), Dani's poem called *Hirz al-amâni wa wajh al-tahânî*, which he originally named *al-Tayseer*, gained fame with the name "*al-Shatibiyya*". On the other hand, these studies are inspired by Ibn Mujâhid's "*Kitabu's-seb'a*" and therefore have been criticised by some scholars mostly because they contain 7 qiraat and only 14 narratives and remain limited in terms of tariq. Perhaps the harshest of the above-mentioned criticisms belongs to Abu Hayyan al-Andalusi (d. 745/1344), who is also an Andalusian qiraat scholar. This article deals with the analysis of the determinations and critical approaches to Andalusian qiraat culture in Ibn al-Jazari's book *Munjid al-muqrîn wa murshid al-tâlibîn* (quoted from Abu Hayyan) from various perspectives. This transmission, which is as long as it can get, consists essentially of his answer to questions posed to Abu Hayyan.

This transmission, which is as long as it can get, essentially consists of the answer to the questions posed to Abu Hayyan; whether *al-Tayseer* and *Hirz al-amâni* contain references to all or only some of the seven letters pointed out by Prophet Muhammad, whether the ten qiraats were taught in history, the method of this qiraat and whether this method was accepted or not.

Although the mentioned statements of Abu Hayyan were expressed on a specific question, they contain a lot of information about the historical course of the science of qiraat in Andalusia and the basic features of the qiraat culture in this region. However, it is understood that some of this information needs to be reconsidered with a broader perspective, some of it various additions and some of it various corrections. On the other hand, it is observed that the information in this part of the work is not conveyed under different titles, but scattered in different parts of the text. In this context, first of all, the narrations extracted from the text in question were divided into certain topics; afterwards, an effort has been made to evaluate the aforementioned information in the axis of these headings.

In this research, first of all, a brief introduction about Ibn al-Jazari's "*Munjid*" is given within the framework of the mentioned issues. Then, the reasons for the

author's relevance to the qiraat activities in Andalusia were examined. Then, the following five titles were discussed; "The introduction of the seven qiraats methods to Andalusia", "The main sources of Andalusian qiraat culture", "Acceptance of some Andalusian scholars as the sole authority", "The common qiraat classification in Andalusia", "The claim that the qiraat works in Andalusia are limited". After that the source value of *Munjid* was tried to be revealed at these points.

As a result of these investigations, in parallel with the effect of the rihlas made from Andalusia to the East from the early periods, it has been understood that Andalusia's acquaintance with the seven qiraats began before the date given by Abu Hayyan. Likewise, Hijaz had a great influence on the recitation preferred in Andalusia, and Baghdad had a great influence on the content of the works of Andalusian qiraat scholars. For this reason, it has been determined that these two regions played a role as much as Egypt in the formation of the Andalusian school of qiraat. It has been seen that some Andalusian qurras are considered the sole authority in the field of qiraat, and that the qiraat activities in this region are shaped around the names mentioned, and it has been detected that Abu Hayyan is right on this point. Studies dealing with the differences in qiraat in Andalusia do not include only seven qiraats; many examples have been encountered in this region showing that eight and ten qiraats are also known. In addition, in some of the works copyrighted by Andalusians, a wide accumulation of narration and tariq was found.

Keywords: Qiraat, Andalusia, Ibn al-Jazari, Abu Hayyan, *Munjid al-muqrîin*.

İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) Müncidü'l-Muqrîin Adlı Eserinin Endülüs Kıraat Ekolü Açısından Kaynak Değeri

Öz.

Endülüs, Doğu İslâm coğrafyasındaki karışıklıklar sebebiyle bilhassa hicrî beşinci ve altıncı asırlarda kıraat sahasının öne çıkan bölgelerinden biri olmuştur. Söz konusu asırlarda hayat süren Endülüslü kıraat âlimlerinin, özellikle kıraat farklılıklarına dönük olarak kaleme aldıkları eserleri, İslâm dünyasının pek çok bölgesinde büyük iltifat görmüş, kıraat tedrisatının temel çalışmaları kabul edilmiş ve bu alanın referans eserleri addedilmiştir. Bu kitapların başında da Ebû 'Amr ed-Dânî'nin (ö. 1053/444) *et-Teysîr fi'l-kırâ'âti's-seb'* adını taşıyan çalışmasıyla Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtîbî'nin (ö. 1194/590), Dânî'nin *et-Teysîr*'ini nazmederek vücuda getirdiği ve "*eş-Şâtîbiyye*" şeklinde şöhret bulan *Hirzû'l-emânî ve vehü't-tehânî* isimli manzumesi gelmektedir. Diğer yandan bu çalışmalar, İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-seb'a*'sından mülhem olmaları, dolayısıyla ekseriyetle yedi kıraat (kırâât-ı seb'a) ile bunlara ait yalnızca on dört rivayeti içermeleri ve tarîk anlamında da kısıtlı kalmaları gibi nedenlerle kimi ulema tarafından eleştiri konusu yapılmıştır. Zikredilen türdeki eleştirilerin belki de en sertisi ise kendisi de bir Endülüslü kıraat âlimi olan Ebû Hayyân el-Endelüsî'ye (ö. 1344/745) aittir.

Bu makale, İbnü'l-Cezerî'nin *Müncidü'l-muqrîin ve mürşidü't-tâlibîn* isimli eserinde, Ebû Hayyân'dan nakille, Endülüs kıraat kültürüne yönelik aktardığı tespitlerin ve eleştirel bir yaklaşım ihtiva eden değerlendirmelerin çeşitli açılardan analizini konu edinmektedir. Alabildiğine uzun olan bu nakil, esasen Ebû Hayyân'a; *et-Teysîr* ve *Hirzû'l-emânî*'nin Hz. Peygamber'in işaret ettiği yedi harfin (el-ahrufü's-seb'a) tamamını mı yoksa bir kısmını mı kapsadığı; tarihte on kıraatin okutulup-okutulmadığı, bu usulü okuyup-okutmanın hükmü ve bu metodun kabul görüp-görmediği yönünde yöneltilen soruya verdiği cevaptan ibarettir. Ebû Hayyân'ın anılan açıklamaları, her ne kadar muayyen bir soru üzerine dile getirilmişse de Endülüs'te kıraat ilminin tarihî seyri ve bu bölgedeki kıraat kültürünün temel özelliklerine dair pek çok bilgiyi bünyesinde barındırmaktadır. Bununla birlikte bu bilgilerden bazılarının daha geniş bir bakış açısıyla yeniden ele alınmaya, bazılarının çeşitli eklemelere ve bazılarının da muhtelif düzeltmelere ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan eserin bu kısmındaki bilgilerin, muayyen başlıklar halinde aktarılmadığı, dağınık bir şekilde metnin farklı kısımlarına serpiştirildiği müşahede edilmektedir. Bu bağlamda öncelikle bahse konu nakilden çıkarılan rivayetler belirli konu başlıklarına ayrılmış, ardından da sözü geçen malumat bu başlıklar ekseninde değerlendirilmeye gayret gösterilmiştir.

Belirtilen hususlar muvacehesinde bu araştırmada, öncelikle İbnü'l-Cezerî'nin *Müncid*'i hakkındaki kısa bir tanıtıma yer verilmiş, müellifin, bu eserde Endülüs'teki kıraat faaliyetlerine geniş bir şekilde temas etmesinin altında yatan sebepler irdelenmiştir. Ardından “yedi kıraat metodunun Endülüs'e girişi”, “Endülüs kıraat kültürünün beslendiği temel kaynaklar”, “Endülüslü bazı âlimlerin yegâne otorite kabul edilmeleri”, “Endülüs'te yaygınlık gösteren kıraat tasnifatı” ve “Endülüs'teki kıraat eserlerinin sınırlı olduğu iddiası” meyanındaki beş başlık işlenmiş, bu noktalarda *Müncid*'in kaynak değeri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bu tetkikler neticesinde erken dönemlerden itibaren Endülüs'ten Doğuya yapılan rihlelerin doğurduğu etkiye paralel olarak Endülüs'ün yedi kıraat ile tanışıklığının, Ebû Hayyân'ın verdiği tarihten önceleri başladığı kanaatine varılmıştır. Aynı şekilde Hicaz'ın Endülüs'te tercih edilen kıraate, Bağdat'ın da Endülüslü kıraat âlimlerinin eserlerinin münderecatına büyük oranda tesiri görülmüş, böylelikle bu iki bölgenin, Endülüs kıraat ekolünün oluşumunda Mısır kadar rol oynadığı anlaşılmıştır. Endülüslü bazı kurrânın kıraat sahasında yegâne otorite sayıldığı, bu bölgedeki kıraat faaliyetlerinin bahsi geçen isimler etrafında şekillendiği müşahede edilmiş; Ebû Hayyân'ın bu noktadaki isabeti tespit edilmiştir. Endülüs'te kıraat farklılıklarını muhtevî çalışmaların yalnızca yedi kıraati içermediği, sekiz ve on kıraatin de bu bölgede bilindiğine dair pek çok örnekle karşılaşılmıştır. Ayrıca Endülüslülerce telif edilen eserlerin bazılarında olabildiğince geniş bir rivayet ve tarîk birikimine rastlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Endülüs, İbnü'l-Cezerî, Ebû Hayyân, *Müncidü'l-Muğriin*.

Giriş

İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-muğriin ve mürşidü't-tâlibin* ismiyle kaydettiği¹ eserini, henüz yirmi iki yaşında (25 Receb 773 / 1 Şubat 1372'de) tamamlamıştır.² İbnü'l-Cezerî'nin gençlik yıllarının bir ürünü olmakla birlikte kıraat tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Sahih ve şâz olmak üzere kıraatlerin tamamına ve kıraat ilminin alt disiplinlerine yönelik muhtelif temalar içeren bu çalışma, aşağıda zikredilen yedi müstakil bâba ayrılmıştır:

“Kıraat”, “muğrî”, “kârî” gibi kavramların muhtevası,

Mütlevâtir, sahih ve şâz kıraatlerin keyfiyeti,

On kıraatin geçmişten günümüze şöhretini koruması,

¹ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-muğriin ve mürşidü't-tâlibin*, thk. 'Ali b. Muhammed el-İmrân, (Mekke: Dâru 'Âlemü'l-Fevâid, 1998), 45.

² İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-muğriin*, 225.

Tarih boyunca on kıraati okuyan âlimlerin tabakalar halinde zikredilmesi,

On kıraat konusunda mütekaddimûnun serdettiği görüşlerin nakledilmesi,

On kıraatin yedi harften bir cüz şeklinde nitelendirilmesi ve mütevâtir kabul edilmesi,³

Kıraatlerin yedi ile sınırlandırılması meselesi ve yedi sınırlamasının İbn Mücâhid'e (ö. 936/324) nispetinin sebepleri.⁴

İbnü'l-Cezerî'nin, bu eserini, temelde on kıraatin (kırâât-ı 'aşere) yaygınlaşmasını sağlamak ve meşhur yedi kıraate (Nâfi', İbn Keşîr, Ebû 'Amr, İbn 'Âmir, 'Âşım, Hamze, Kisâî) üç kıraatin daha (Ebû Ca'fer, Ya'kûb, Hâlefü'l-'Âşir), eklenmesi suretiyle oluşan "onlu tasnifi" yeniden gündeme getirmek üzere kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Zira çalışmada çoğunlukla on kıraatin öne çıkarıldığı, bu usulün kabulünün gerekliliğine dönük konuların üzerinde durulduğu göze çarpmaktadır.

İbnü'l-Cezerî, İslâm dünyasında yalnızca yedi kıraatin okunmasını hoş karşılamamakta, bunlara yukarıda zikredilen üç kıraati daha ekleyerek ona tamamlamak ve böylelikle "kırâât-ı 'aşere" tasnifini oturtmak istemektedir.⁵ O, bu arzusunun özellikle *Müncidü'l-mukrîin* ve *en-Neşr*⁶ gibi eserlerinde

³ İbnü'l-Cezerî, bu çalışmasında yedi olsun on olsun, bütün kıraatleri "mütevâtir" şeklinde nitelendirmiştir. Ancak bundan yaklaşık yirmi altı yıl sonra (Zilhicce 799/Ağustos-Eylül 1379 tarihinde) kaleme aldığı *en-Neşr*'inde, sözü edilen kıraatler için "mütevâtir" yerine "sahih" kavramını kullanmış ve bir bakıma kıraatler konusunda bahsedilen bu katı savunucu tutumunu yumuşatmıştır. Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*, thk. Ali Muhammed Dabba, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.) 1/9-13, 39, 54. Bu konuda ayrıca bk. Ömer Özbek, "İbnü'l-Cezerî'nin Kırââtlerin Mütevâtirliği Meselesine Bakış", *Bilimname* 36 (2018), 555-586.

⁴ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukrîin*, 47-48.

⁵ İbnü'l-Cezerî'nin on kıraati yaygınlaştırma arzusunun, temelde iki hususa dayandığı söylenebilir. Bunlardan birincisi: Kırâât-i seb'a metodunun tayini ile birlikte yedi kıraat dışına itilen Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve Hâlefü'l-'Âşir'in ihtiyârlarını tekrardan okunur hale getirmektir. Diğeri ise insanların, sahih kıraatlerin yalnızca *et-Teyşir Hîrzü'l-emânî*'nin münderecatından ibaret olduğunu düşünmeleridir. Nitekim insanların, bu iki eserin ihtiva etmediği vecihleri Kur'ân'dan saymadıklarını, bunların dışında kalan okumaların şâz olduğunu düşündüklerini aktarmaktadır. Dahası, yedi harf hadisindeki "el-aħrufü's-seb'a" teriminin, kırâât-i seb'a zannedilmesini, bu noktada farklı bir sebep olarak ileri sürmektedir. Bk. İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukrîin*, 213 vd.; a.mlf., *en-Neşr*, 1/35 vd.

⁶ Tam adı *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr* olup İbnü'l-Cezerî'nin on kıraatin tespit ve cem'ine yönelik en geniş eseridir. Yaklaşık on aylık bir sürede meydana getirilen bu çalışma, insanların, *et-Teyşir* ve *eş-Şâtibiyye* dışında kalan okumaları kıraatten saymamaları üzerine kaleme alınmıştır. Böylelikle ismi geçen iki eserin barındırdığı yedi kıraate üç kıraatin daha eklenmesi suretiyle bunların sayısı ona tamamlanmıştır. Kıraat farklılıkları başta olmak üzere kıraat ilminin hemen her meselesine dair temas içeren bu kitap, yazıldığı dönemden günümüze kadar kıraat ilminin temel referans eserleri arasında yer almıştır. Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/1-57. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr* adlı çalışmasını, on kıraatin yaygınlaşmasına bulunacağı katkıyı göz önünde tutarak ve bunu umarak ilgili şekilde isimlendirdiğini, bu eserinde bizzat ifade etmektedir. Hatta on kıraati bir kenara atanlara veya bu usulün varlığını sürdürdüğünü ispat etmek isteyenlere *en-Neşr*'in yeterli bir cevap olduğunun altını çizmektedir. Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/57.

mütemadiyen dile getirmekte,⁷ söz konusu amacını gerçekleştirmek için sadece teoride kalmayarak pratikte de bu amaca paralel olan pek çok çalışma kaleme almaktadır.⁸

Üzerinde durduğumuz *Müncidü'l-mukriin*'in Endülüs kıraat tarihiyle arz ettiği bağlantı, tam olarak İbnü'l-Cezerî'nin, on kıraatin benimsenip yaygınlaşması düşüncesinde kendini göstermektedir. Bilindiği üzere yedi kıraat usulünün temelleri, ilk olarak İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-seb'a fi'l-kirâ'ât* isimli çalışmasıyla atılmıştır. Çok geçmeden, çeşitli sebeplerle farklı sayıları içeren tasnifata yönelik bir telif geleneği de görülmekle birlikte, İbn Mücâhid'in bu eseri etrafında telif ve tedris faaliyetleri hız kazanmış, İslâm dünyasının neredeyse tamamında yedi kıraat tasnifi kabul görmüş ve nihayet kök salmıştır. *Kitâbü's-seb'a*'ya en sıkı bağlılığı ise Endülüslü kıraat âlimleri göstermiştir. Bu medeniyette muhtemelen hicrî dördüncü asırda başlayan "kırâât-ı seb'a geleneği", Endülüs'ün yıkılışına kadar devam etmiş, istisnalarının varlığına rağmen, telifte de tedriste de yedi kıraat temel alınmıştır.⁹ Bu bağlamda yedi kıraat metodunun temelleri İbn Mücâhid tarafından atılsa da Endülüslü kurrâ eliyle İslâm dünyasına yayılmıştır denilebilir.¹⁰

Bahsi geçen Endülüslü kıraat âlimleri arasından özellikle Ebû Amr ed-Dânî ve Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî'nin ayrı bir önemi bulunmaktadır. Zira Dâni'nin *et-Teysîr*'i ile Şâtıbî'nin *Hirzû'l-emânî*'si, yedi kıraatin İslâm dünyasına yayılmasında başrol oynamış, bu metodun temel kaynakları olmuştur. Hatta bu iki eserin barındırmadığı okuyuşlar, kıraat olarak görülmemiş, bu

⁷ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriin*, 101 vd.; a.mlf., *en-Neşr*, 1/39.

⁸ On kıraati muhtevi şekilde vücuda getirdiği en geniş eseri olan *en-Neşr*, bunun manzumesi niteliğindeki *Tayyibetü'n-Neşr*, yine *en-Neşr*'in muhtasarı olan *Takrîbü'n-Neşr*, Şâtıbî'nin *Hirzû'l-emânî*'sindeki yedi kıraati ona tamamlamak üzere Şâtıbî ile aynı vezinde kaleme aldığı *ed-Dürre* ve Dâni'nin *et-Teysîr*'indeki yedi kıraate yukarıdaki zikredilen üç kıraati daha ekleyerek ona tamamladığı *Tahbîru't-Teysîr*, bu meyandaki bazı çalışmalarıdır. İbnü'l-Cezerî'nin bu ve benzeri türdeki diğer eserleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Tahbîru't-Teysîr fi'l-kirâ'âtü'l-eimmeti'l-'aşr*, thk. Ahmed Muhammed el-Kudât, (Ürdün: Dâru'l-Furkân, 2000), 46-57. Öte yandan İbnü'l-Cezerî, on kıraatin en temel dayanağı olarak telif ettiği *en-Neşr*'ini yalnızca kıraat farklılıkları ve senedlerine hasretmemiş, ilgili çalışmada tecvid ilmine de hatırı sayılır düzeyde yer vermiştir. Hatta *en-Neşr*'in tecvid bahislerine dair müstakil çalışmalar da yapılmıştır. Bk. Ömer Türkmen, *Tecvidü'n-Neşr*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2022), 17 vd.

⁹ Endülüslü kıraat âlimleri tarafından kıraat farklılıkları türünde kaleme alınan eserlerin birkaç istisnası bulunmakla birlikte kâhir ekseriyeti, yedi kıraati kapsamaktadır. Aynı şekilde, Ya'kûb Kıraati dışarıda tutulduğunda, tedris geleneğinde de onların yedi kıraate sıkı bağlılıkları açıkça müşahede edilmektedir. Detaylı bilgi için bk. Abdulhalim Başal, *Endülüslü Kıraat İlmî*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 191-206.

¹⁰ Mustafa İbrahim el-Meşînî, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 76; Abdulhamit Birışık, *Kıraat İlmî ve Tarihi*, (Bursa: Emin Yayınları, 2014), 102; Başal, *Endülüslü*, 195.

noktada yalnızca anılan eserlerin münderecatına itimat edilmiştir.¹¹ *Et-Teysîr* ve *Hîrzü'l-emânî* ile ilgili anılan bu durumun, İbnü'l-Cezerî gibi, yalnızca yedi kıraat tasnifinin okutulup diğer üç kıraatin dışarıda bırakılmasını hoş görmeyen ve on kıraat usulünün İslâm dünyasında yayılması taraftarı olan bir âlim için rahatsızlık uyandıracığı aşikârdır.¹² Dolayısıyla onun, hem vücuda getirdikleri eserlerle yedi kıraatın yayılmasına ön ayak olmaları hem de kendi telifi olan *en-Neşr* adlı çalışmasının aslî kaynakları arasında Endülüslü pek çok isme yer vermesi¹³ sebebiyle bu medeniyetten neşet eden kıraat âlimlerine ve bu yöredeki kıraat faaliyetlerine birçok eserinde değinmesi kaçınılmaz hale gelmektedir. Onun bu noktaya en çok temas ettiği telifleri de *en-Neşr* ile araştırmamıza konu olan *Müncidü'l-mukrîm*'idir. *en-Neşr*'inde bu meyandaki rivayetlere hatırı sayılır oranda yer ayırmakla birlikte buradaki temaslar, çoğunlukla Dâni ve Şâtibî'nin yukarıda ismi geçen eserlerinin teknik yönlerinin yanı sıra Endülüslü kıraat âlimlerinin elinden çıkan ve *en-Neşr*'inin aslî kaynakları olan çalışmalara dönüktür.

İbnü'l-Cezerî'nin *Müncidü'l-mukrîm*'ini, Endülüs'teki kıraat kültürüyle ilgili olarak en geniş bilgi ve analiz ihtiva eden telifidir. Endülüs coğrafyasındaki kıraat faaliyetleriyle alakalı ilk malumatı, ilgili çalışmasının ikinci bâbının son kısımlarında verdiği görülmektedir. Buna göre o, yaşadığı dönem özelinde Endülüs'ün kıraat sahasındaki durumuna dair net bilgilere sahip olmadığını dile getirmekle birlikte bu coğrafyada yedi kıraate ait on dört rivayetin okunduğunu bildirmiş, kimi zaman da bu yedi kıraate Ya'kûb Kıraatî'nin dâhil edildiğini sözlerine eklemiştir.¹⁴

Müncidü'l-mukrîm'in çalışmamıza konu olması, bahsi geçen temastan ziyade "on kıraatin İslâm dünyasında her zaman bilindiği ve ulemanın bu durumu kabul ettiği" meyanındaki üçüncü bâbı sebebiyledir. Kıraat âlimlerinin "yedili", "onlu" ve "on üçlü" kıraat tasnifatıyla ilgili düşüncelerini ve kabullerini aktararak konuya giriş yapan müellif, eskiden beri on kıraatin de yedi kıraat gibi görüldüğünü ve ibadetlerde okunmasında herhangi bir beis olmadığını söylemiştir.¹⁵ Ardından o, belki de on kıraatin yayılmasının önündeki en büyük engel şeklinde telakki ettiği *et-Teysîr* ve *Hîrzü'l-emânî*

¹¹ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukrîm*, 101-102; a.mlf., *en-Neşr*, 1/39.

¹² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*'inin telif sebepleriyle ilgili sunduğu bilgiler esnasında, yukarıda işaret edilen noktayı de zikretmiştir. Ona göre kıraat sahasına gösterilen önem ve gayretler azalmış, neredeyse bu ilim silinmeye yüz tutmuştur. Meşhur kıraatler terkedilmiş, sahih kıraatler de unutulmaya başlanmıştır. Dolayısıyla insanlar, yalnızca *et-Teysîr* ve *Hîrzü'l-emânî*'nin münderecatını kıraat olarak telakki etmiş, geri kalan ihtiyarları bir kenara atmıştır. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/54-57.

¹³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*'inin kaynak listesinde elli yedi adet eserin ismini senedleriyle birlikte zikretmiştir. Bunlardan on dört tanesi Endülüslülere aittir. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/58-98.

¹⁴ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukrîm*, 99.

¹⁵ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukrîm*, 101-102.

ile ilgili bir bahis açmış ve Ebû Hayyân el-Endelüsî'den¹⁶ nakille Endülü's'e hatırı sayılır yoğunlukta yer vermiştir. Bu nakil, Ebû Hayyân'ın; *et-Teysîr ve Hîrzü'l-emânî*'nin Hz. Peygamber'in işaret ettiği yedi harfin tamamını mı yoksa bir kısmını mı kapsadığı yönündeki soruya verdiği cevaptan ibarettir. Söz konusu aktarım, her ne kadar belirli bir sorunun cevabı niteliğini taşısa da esasen Endülü's'te kıraat ilminin seyri ve bu bölgedeki kıraat kültürüne yönelik de pek çok tarihî bilgiyi içermektedir. Eserin, Endülü's kıraat ekolüne dönük olan kısmındaki bu bilgilerin, daha sonraki dönemlerde bu meyanda kaleme alınan çalışmalar tarafından temel referans kabul edildiği ve salt doğru şekilde algılandığı müşahede edilmektedir. Ancak kanaatimizce bu bilgilerden bazıları daha geniş bir perspektife, bazıları çeşitli eklemelere ve bazıları da muhtelif düzeltmelere ihtiyaç duymaktadır. Diğer yandan eserin bu kısmındaki bilgilerin, muayyen başlıklar halinde düzenlenmediği, dağınık bir şekilde metne serpiştirildiği görülmektedir. Biz de burada öncelikle ilgili nakilden çıkardığımız rivayetleri çeşitli konu başlıklarına ayıracak, ardından da anılan malumatı bu başlıklar ekseninde değerlendirmeye çalışacağız.

Bu çerçevede ilgili naklin muhtevassından hareketle araştırmamızda ele alacağımız konular şöyledir:

Yedi kıraat metodunun Endülü's'e girişi ilk olarak ne zaman ve kim/kimler tarafından getirildiği,

Endülü's kıraat kültürünün beslendiği kaynaklar ve bu kaynaklar arasında Mısır'a ayrı bir önem atfedilmesi,

Endülü'slü bazı kıraat âlimlerinin yegâne otorite kabul edilmesi,

Endülü's'te yaygınlık gösteren "yedili", "sekizli", "onlu" gibi kıraat tasnifleri,

Endülü's'te telif edilen kıraat eserlerinin rivayet ve tarîk açısından sınırlı olması.

¹⁶ Endülü'slü bir Arap dili bilgini, kıraat âlimi ve müfessir olan Ebû Hayyân, 654/1256'da Gırnata'da (Granada) doğmuştur. Arap dilinde temayüz etmekle birlikte kıraat ve tefsir sahalarda da adından söz ettirmiştir. İlk eğitimine memleketinde başlamış, sonraları Endülü's'ün muhtelif şehirlerine rihleler gerçekleştirerek bilimsel yeterliliğini artırmıştır. 679/1280'in ilk dönemlerinde Kuzey Afrika yolculuğuyla başlayan bir dizi Doğu seyahatlerinin sonunda Kahire'ye yerleşmiş ve hayatının geri kalan kısmını burada sürdürmüştür. Ömrünün yaklaşık yirmi beş yılını kendi vatanında geçirdikten sonra Kahire'ye yerleşen Ebû Hayyân, bu sebeple Endülü's kıraat tarihinde olduğu gibi Mısır için de bu minvalde önemli bir şahsiyettir. Hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed b. Yusuf b. Ali Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḥru'l-muhîṭ* fi't-tefsîr, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992), 1/10-15; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-ṭabakâti ve'l-a'sâr*, thk. Tayyar Altukulaç, (İstanbul: 1995), 1471-1473; *İbnü'l-Cezerî, Gâyetü'n-nihâye fi ṭabakâti'l-kurrâ*, thk. Gotthelf Bergstraesser, (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 2006), 2/249-251.

Yukarıdakiler dışında ilgili nakilde değinilen iki husus daha bulunmaktadır. Bunlar; *et-Teyşîr* ve *Hirzü'l-emânî*'nin yedi harfe ait tüm farklılıkları kapsayıp-kapsamadığı¹⁷ ve Endülüslü bazı kıraat âlimlerinin eserleri arasında tenakuz bulunup-bulunmadığıdır.¹⁸ Ancak bu noktaların kapsamlı olup müstakil bir çalışmayı gerektirdiği aşikârdır. Dolayısıyla makalemizde bunlara temas edilmeyecektir.

1. Yedi Kıraat Metodunun Endülüs'e Giriş

İbnü'l-Cezerî'nin Ebû Hayyân'dan nakille aktardığı rivayette göze çarpan ilk nokta, Endülüs'e yedili tasnifin giriş sürecine yöneliktir. Eserin bu pasajında, Ebû Hayyân'ın Endülüs'e yedi kıraatin girişine dair aktardığı tarihsel bilgilere rastlanmaktadır. O, ilgili sürece yönelik olarak şunları kaydetmektedir:

(...) Yedi kıraat metodu, İslâm dünyasına olan uzaklığı sonucu buralardaki Müslüman halkla görülen iletişim kopukluğu sebebiyle vatanımız Endülüs'te erken dönemlerde bilinmemekteydi. Hacetmek üzere yola koyulan kimi insanlar, bu esnada Mısır'dan da geçmekte; burada karşılaştıkları kıraat âlimlerinden yedi kıraate yönelik kısıtlı bilgiler öğrenmekteydiler. (...) Hacedip rihle yapan eski âlimlerimiz şöyledir: Ebû Ömer et-Talemenkî;¹⁹ o, *er-Ravza'*nın sahibi olup Mısır'da yedi kıraate dönük çok az bir şey almıştır. Kayrevân'dan hac için seyahate çıkan Mekkî b. Ebî Tâlib,²⁰ bunlardan biridir. O, Ebû 'Adiy²¹ ve Ebü't-Tayyib b. Galbûn'dan²² yedi kıraat noktasında kısıtlı bilgiler tahsil etmiştir. Aynı

¹⁷ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukrîin*, 103.

¹⁸ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukrîin*, 105.

¹⁹ Ebû Ömer et-Talemenkî (ö. 429/1037), Endülüs kıraat tarihi açısından önemli bir şahsiyettir. Kur'ân ilimleri başta olmak üzere pek çok sahada isminden söz ettiren Talemenkî'nin, Endülüs'e kıraat ilmini ilk getiren kimse olduğu söylenmektedir. Hakkında geniş bilgi için bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs*, (Kahire: Dârü'l-Kâtibi'l-'Arabî, 1967), 162; Zehebî, *Ma'rife*, 733-734; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/110-111.

²⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), aslen Kayrevânlıdır. 391/1001'de Endülüs'e yerleşmiştir. Pek çok sahada söz sahibi olan Mekkî, bilhassa kıraatte Endülüs'ün otorite isimlerindedir. Hakkında bk. Ebü'l-Kasım Halef b. Abdilmelik İbn Beşkuvâl, *Kitâbü's-Şıla fi târihi eimmeti'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyârî, (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Mısri, 1989), 910-912; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 2/270-271.

²¹ Ebû 'Adiy el-Mısri (ö. 381/991), Endülüs'e kıraat sahasındaki kaynaklığıyla öne çıkan Mısırlılardan biridir. Hakkında bk. Zehebî, *Ma'rife*, 661-662; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/355.

²² Ebü't-Tayyib b. Galbûn (ö. 389/999), Endülüs kıraat kültürünün temel kaynaklarından biridir. Hakkında bk. Zehebî, *Ma'rife*, 677-678; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/419-420; Ömer Türkmen, "Me'htârehu'l-imâm Ebu't-Tayyib İbn Galbûn mine'r-rivâyât ve'l-vucûh fi kitâbihi'l-İrşâd:

şekilde “üstâd” lakabıyla tanınan ve *el-Kâşid'* in müellifi olan Ebü'l-Kâsım el-Hazrecî de²³ bunlar arasında yer almaktadır. Akabinde, Dâniye'deki uzun ikametinden dolayı “ed-Dânî” şeklinde isimlendirilen Ebü 'Amr ed-Dânî de (Mısır'a) gitmiştir. O, İbn Hâkân,²⁴ Fâris b. Ahmed²⁵ ve Tâhir b. Galbûn'dan²⁶ istifade etmiş, *et-Teysîr*'i kaleme almıştır.(...)²⁷

Ebû Hayyân'ın Endülüs'ün yedi kıraat metodu ile tanışıklığına dönük bu ifadelerinde pek çok nokta²⁸ öne çıkmakla birlikte planımız dâhilinde üzerinde durmak istediğimiz iki mesele bulunmaktadır: Bunların ilki; Endülüs'e yedi kıraat metodunun ilk olarak ne zaman geldiği, diğeri de bu payenin kime verildiğidir.

“Yedi kıraat metodu, Endülüs'te erken dönemler itibarıyla bilinmemekteydi.” ifadesi, Ebû Hayyân'ın, Endülüs'ün yedi kıraatle tanışıklığının İslâm dünyasına oranla geç vakitlerde gerçekleştiği yönünde bir düşünceye sahip olduğunu göstermektedir. Bu medeniyetin Doğuya olan uzaklığının doğurduğu Doğu İslâm coğrafyasıyla görülen “iletişim kopukluğunu” da söz konusu gecikmenin nedeni olarak belirtmektedir. İlgili metodun bu bölgeye girişinden bahsederken zikrettiği ilk isim olan Ebû Ömer et-Talemenkî'nin vefat tarihi (429/1037) temel alındığında ise bu zamanın, yaklaşık olarak hicrî dördüncü asrın sonlarıyla beşinci asrın başları gibi geç bir döneme tekabül ettiği anlaşılmaktadır.

Öte yandan Ebû Hayyân'ın, yedili tasnifin Endülüs'e girişinde katkısı bulunan ulemanın isimlerini aktarırken Talemenkî'yi ilk sırada sayması, bu payeyi öncelikle ona verdiğini de açıkça hissettirmektedir.²⁹ İbnü'l-Cezerî

Cem'an ve tahkîkan”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2021), 261-265.

²³ Ebü'l-Kâsım el-Hazrecî (ö. 446/1053), Endülüs kıraati açısından önemli isimlerdendir. Hakkında bk. Zehebî, *Ma'rife*, 782.

²⁴ Sözü edilen âlim, “İbn Hâkân” olarak tanınan Halef b. İbrahim Ebü'l-Kasım el-Mısırî'dir (ö. 402/1012). Hakkında bk. Zehebî, *Ma'rife*, 690; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/245.

²⁵ İsmi geçen kişi Ebü'l-Feth Fâris b. Ahmed el-Himsî (ö. 401/1010-11) olup Endülüs kıraat tarihinin kaynak isimlerindedir. Hakkında bk. Bk. Zehebî, *Ma'rife*, 717; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 2/7.

²⁶ Tâhir b. Galbûn (ö. 399/1009), yukarıda ismi geçen Ebü't-Tayyib b. Galbûn'un oğlu olup o da Endülüslü pek çok kurrâya kıraat sahasında kaynaklık etmiştir. Hakkında bk. Zehebî, *Ma'rife*, 698-699; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/307-308.

²⁷ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriin*, 103-105.

²⁸ Bu başlıkta, yalnızca Endülüs'ün yedi kıraatle ne zaman ve kimler aracılığıyla tanıştığı konusu üzerinde durulacak; diğer hususlar, farklı başlıkla altında aşağıda ele alınacaktır.

²⁹ Ebû Hayyân'ın, yukarıda ismi geçen âlimleri rastgele sıralamadığı, rihle tarihlerine göre böyle bir liste sunduğu anlaşılmaktadır. Zira ilk sırada yer verilen Talemenkî'nin Doğu seyahatleri 375/381-985-991 yılları arasında gerçekleşmişken ikinci sıradaki Mekkî b. Ebî Tâlib, her ne kadar rihleleri Talemenkî'ye kıyasla daha erken başlasa da, Endülüs'e 391/1001

de Ebû Hayyân'dan aktardığı bu rivayete binaen³⁰ *en-Neşr* ve *Ġāyetü'n-nihāye*'de Endülüs'e kıraat ilmini ilk götüren kimse olarak Talemenkî'yi işaret etmektedir.³¹ İbnü'l-Cezerî'nin bu aktarımı, kendisinden önce meydana getirilen hiçbir çalışmada yer almamaktadır. Dolayısıyla o, Ebû Hayyân'dan hareketle böyle bir bilgi vermiş olmalıdır. Ayrıca İbnü'l-Cezerî sonrasındaki dönemde kaleme alınan ve Endülüs'te kıraat ilminin durumuna da değinilen pek çok çalışmada,³² bilhassa yedili tasnifi Endülüs'e götürme hususunda Talemenkî'nin ön plana çıkarılması, İbnü'l-Cezerî'nin bahse konu telifati kaynaklıdır.

Ancak Ebû Hayyân'ın doğrudan ve dolaylı yaptığı bu tespitler, çeşitli açılardan değerlendirilmeye ihtiyaç duymaktadır. Zira kanaatimizce bu medeniyetin anılan usulle tanışıklığının, belirtilen dönemden önceleri gerçekleşmiş olma ihtimali kuvvetlidir. Ayrıca bu ihtimal, Endülüs'e yedili tasnifi ilk defa götüren kimsenin Talemenkî olmayacağı ihtimalini de doğurmaktadır.

Muhtelif rivayetlerle beraber Endülüs'ün, 92/711'de fethedildiği kabul edilmektedir.³³ Bu bağlamda Endülüs'ün fethi, İslâm fetihlerinin son halkalarından birini teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra Endülüs'ün Doğu

yılında gelmiştir. Aynı şekilde üçüncü sırada yer alan Ebü'l-Kâsım el-Hazrecî'nin bu coğrafyaya yolculuğu 380/990-400/1010 senelerini kapsarken ismi dördüncü sıraya konan Dâni, 403-407/1013-1017 aralığında Doğuya seyahat yapmıştır. Dolayısıyla Ebû Hayyân, listelediği âlimlerin, seyahatleri sonunda Endülüs'e döndükleri tarihe göre hareket etmiştir. Adı geçen kurrânın seyahatleri ile ilgili bilgilere, biyografilerinin geçtiği yukarıdaki dipnotlardan ulaşılabılır.

³⁰ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriin*'in farklı bir bâbında, Endülüs'ün kıraatteki durumuna tam anlamıyla vakif olamadığını; burada yalnızca yedi kıraat ve on dört rivayetin okunduğunu ifade etmektedir. Buna rağmen onun, böyle karışık bir konuda net bir bilgi aktarması, yukarıdaki kanıyı destekler mahiyettedir. Bk. İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriin*, 99.

³¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/34; a.mlf., *Gāye*, 1/110-111.

³² Ebû Abdillâh Bedrüddîn ez-Zerkeşî, *el-Bürhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 1/323-324; Muhammed Muhtâr Veleü Ebâh, *Târihu'l-kirâ'ât fi'l-Meşriq ve'l-Mağrib*, (ys.: 2001), 249; İbrahim Âi İsmail Nebil Muhammed, *'İlmi'l-kirâ'at ve eşeruhû fi'l-'ulûmi's-şer'iyye*, (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2000), 304; Saîd Arâb, *el-Kurrâ ve'l-kirâ'at bi'l-Mağrib*, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 14; Fehd Abdurrahman b. Süleyman, *Menhecü'l-medresetü'l-Endelüsiyye fi't-tefsîr*, (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1997), 44; Murad ez-Zehvî, *Menhecü'l-iqrâ bi'l-Endelüs*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2014), 14; İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kirâati*, (İstanbul: Nedve Yayınları, 1974), 247; Abdurrahman Çetin, *Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 433; Binşik, *Kıraat İlmi*, 102-103; Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 287; Yaşar Kurt, *Kıraat Tarihinin Meseleleri*, (Samsun: 2013), 115; Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, (İstanbul: Otto Yayınları, 2016), 67; Ömer Özbek, *Karşılaştırmalı Kıraat İlmi Meseleleri*, (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019), 50; Yaşar Akaslan, "Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (2019), 125.

³³ Konuyla ilgili görüşler için bk. bk. Mehmet Özdemir, *Endülüs*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 21-28.

İslâm coğrafyasına uzaklığından kaynaklı olan iletişim kopukluğu da dikkatten kaçmamalıdır. Belirtilen sebepler muvacehesinde Endülüs'ün yedili tasnifle tanışıklığının, Ebû Hayyân'ın da belirttiği üzere Doğuya kıyasla geç vakitlerde gerçekleştiği aşikârdır. Ancak bu tanışıklık, Ebû Hayyân ve İbnü'l-Cezerî'nin ifade ettiği kadar geç bir döneme de denk düşmemektedir. Nitekim bu tasnifin Endülüs'e taşınmasında pay sahibi oldukları söylenen yukarıdaki isimlerden önceki dönemlerde yaşamış Endülüslü âlimlerin de Doğuya seyahatleri bulunmaktadır. Onlar, bahsedilen bu seyahatleri esnasında kıraat ilmine dönük pek çok bilgiyi öğrenmekte ve memleketlerine taşımaktadırlar.

İbnü'd-Debbâğ (ö. 1002/393) ve İbn Sa'dân el-Kurtubî (ö. 999/390), konumuz açısından önem teşkil eden Endülüslü kıraat âlimlerinden ikisidir. İbnü'd-Debbâğ, 345/956'da başladığı ve on beş yıl süren Doğu seyahatinde dönemin ilim ve kültür merkezleri arasında bulunan Mısır, Şam ve Hicaz'a uğramış, buralarda Ebû Bekir el-Bağdâdî ve İbn Eşte (971/360)³⁴ gibi kıraat âlimlerinden faydalanmıştır. Seyahatinin ardından vatanına dönmüş, Dâni ve İbn Abdilberr en-Nemerî (ö. 1071/467)³⁵ gibi Endülüs'ün kıraat sahasındaki otorite isimlerine hocalık yapmıştır.³⁶ İbn Sa'dân da 371/981'de Bağdat'a, oradan da Mısır'a giderek Ebû Ahmed es-Sâmîrî (ö. 996/386)³⁷ gibi anılan bölgelerde kıraat ilminin otoritesi kabul edilen isimlerinden bu ilmi tahsil etmiştir.³⁸ Bu noktada İbnü'd-Debbâğ ile İbn Sa'dân'ın Doğu seyahatlerinin, Ebû Hayyân'ın bahsettiği tarihlerden önce gerçekleştiği gözden uzak tutulmamalıdır. Zira bu durum, yedili tasnifin Endülüs'te daha erken dönemlerde bilinebileceği ihtimalini beraberinde getirmektedir.

Nâfi' Kıraatî'nin Endülüs'e girişine katkı yaptığı söylenen Ebû Mûsâ el-Hevvârî'ye de (ö. 216/831) burada bir parantez açmak gerekmektedir. Ebû Mûsâ'nın hayatını içeren tabakat eserlerinde: "O, kıraatler hususunda bilgindir." şeklindeki bir cümle ile karşılaşılmaktadır.³⁹ Benzer ifadeler, İbn Abdilcebbâr el-Kurtubî (ö. 908/296),⁴⁰ Esbağ b. Temâm (ö. 975/365),⁴¹ İbn

³⁴ İbn Eşte, Endülüslü kıraat âlimlerinin temel kaynaklarından biridir. Hakkında bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 2/162-163.

³⁵ Hadise te temayüz etmekle birlikte Endülüs'te kıraat ilminin öne çıkan isimlerinden biridir. Hakkında bk. İbn Beşkuval, *Kitâbü's-Şıla*, 973-974.

³⁶ Ebü'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, thk. Rûhiyye Abdurrahmân Seyfî, (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 118; Zehebî, *Ma'rife*, 694-695; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/246.

³⁷ Ebû Ahmed, Endülüs kıraat ekolününün temel kaynak şahsiyetlerindedir. Bk. Zehebî, *Ma'rife*, 634-639; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/372-374.

³⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 266; Dabbî, *Buğye*, 403; Zehebî, *Ma'rife*, 725; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/537.

³⁹ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 212.

⁴⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 310.

⁴¹ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 76.

'Avâne (ö366/977)⁴² ve Ebü'l-Kâsım el-Kayravânî (ö. 370/980)⁴³ gibi Endülüslü kurrâ için de söz konusudur. Tarih ve terâcim kitaplarında kıraat âlimi olarak kaydedilen kimi Endülüslü şahsiyetler için "kıraat" kelimesi, tekil formda;⁴⁴ ismi geçenler için çoğul formda kullanılmaktadır. Bu kimseler, Doğuya rihle gerçekleştirmiş ve kıraat ilminde de kendilerini geliştirmişlerdir. Kaynaklarda onlardan bahsedilirken bu kelimenin çoğul kullanılması, yedi kıraat özelinde olmasa da farklı tasniflerdeki kıraatlerin bu bölgede daha önceleri bilindiği yönünde bir ışık yakmaktadır.

Endülüs'ten Doğuya rihle gerçekleştiren ulemanın yanında, kıraat sahasında donanımlı olup İslâm dünyasının farklı bölgelerinden Endülüs'e gelerek burayı vatan edinen kimselerin de varlığına rastlanmaktadır. Bilhassa bu özellikteki kimseler, konumuz açısından büyük önem taşımaktadır. Ebu Nasr el-Bağdâdî (ö. 889/276), Ebû Ca'fer el-Bağdâdî (ö. 970/360), Ebü'l-Hasen el-Antâkî (ö. 987/377) ve İbnü'n-Nu'mân el-Kayravânî (ö. 988/378), bu nitelikteki kimselerden birkaçıdır.

Ebu Nasr el-Bağdâdî, yedi kıraati ilk defa tespit eden İbn Mücâhid'den kıraat okumuş, yedili tasnifi de yine bizzat ondan almıştır. Vefatından bir yıl önce Endülüs'e yerleşmiştir.⁴⁵

Ebû Ca'fer el-Bağdâdî de Ebû Nasr gibi İbn Mücâhid'den kıraat alanında istifade etmiş, 347/958'de Endülüs'e yerleşip vefatına kadar burada hayat sürmüştür.⁴⁶

Özellikle Antâkî, Endülüs'ün yedi kıraatle Talemenkî'den çok önceleri tanıştığının en açık göstergelerinde biridir. O, Hükümdar Müstansır-Billâh'tan, insanlara kıraat öğretmesi yönünde aldığı davet üzerine 352/963'te Endülüs'e gelmiş, burada sayısız isme kıraat okutmuştur. Hatta Talemenkî de bunlardan biridir. Yaşadığı dönemde "kıraat alanın en bilgin ismi" şeklinde nitelendirilen Antâkî'nin Endülüs'teki varlığı, Ebû Hayyân'ın yukarıdaki naklinin eksik yönlerine işaret eder mahiyettedir.⁴⁷

Son olarak 357/967'de Endülüs'e yerleşen Ebû Abdillah el-Kayravânî'ni hakkında tarihçi yazar İbnü'l-Faradî'nin (ö. 1013/403) şu ifadesine yer vermek gerekmektedir: "Sahip olduğu tek şey, İbn Mücahid'in kitabıydı."⁴⁸ Ebû

⁴² İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 441.

⁴³ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 105-106.

⁴⁴ Bu nitelikteki birkaç isim için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 272, 297; İbn Beşkuvâl, *Kitâbü's-Şıla*, 192; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 2/3, 241, 167; 1/27.

⁴⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 169.

⁴⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 209-210; Zehebî, *Ma'rife*, 655.

⁴⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 253; Zehebî, *Ma'rife*, 656;

⁴⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 384. Hakkında ayrıca bk. Zehebî, *Ma'rife*, 713-714; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 2/17.

Abdillah'ın kıraatteki yetkinliği düşünüldüğünde bu eserin, İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-seb'â'sı* olduğu düşünülebilir. Bu ihtimal ise Endülüs'ün farklı kıraat tasnifleriyle tanışıklığının, belirtilen kadar geç dönemlere kalmadığını göstermektedir.

Bütün bu malumat ekseninde şunlar söylenebilir: Endülüs coğrafyası, başta yedi kıraat metodu olmak üzere farklı kıraatlerle İslâm dünyasına oranla geç vakitlerde tanışmıştır. Bununla birlikte bu gecikme, yukarıdaki nakilde söylendiği kadar geç dönemlere tekabül etmemiştir. Buradan hareketle bu tasnifi Endülüs'e ilk olarak getiren kimsenin de Talemenkî olamayacağı da ifade edilebilir.⁴⁹

2. Endülüs Kıraat Kültürünün Beslendiği Kaynaklar

Ebû Hayyân'ın Endülüs kıraat tarihine dönük ifadelerinde göze çarpan ikinci konu, Endülüs kıraat kültürünün temel kaynağının yalnızca Mısır bölgesi olduğu, Endülüslülerin sadece Mısır'a rihle gerçekleştirdiği yönündedir. Dolayısıyla kıraatler hususunda Mısır'da görülen kısıtlılığın, Endülüs'e de yansındığını söylemektedir. O, bu minvaldeki açıklamalarında şunları serdetmektedir:

(..) O dönemlerde Mısır'daki kıraat âlimleri, (kıraatler açısından) geniş bir rivayet donanımına sahip değillerdi. (Bizim yöremizden) gerçekleştirilen ilmî seyahatler de (kıraat) rivayetlerinin geniş olduğu bölgelere değil, yalnızca buraya yönelikti. (Söz konusu zamanlar itibarıyla Endülüslü kıraat âlimlerine bu alanda hocalık yapan Mısırlı isimler şunlardı:) Ebü't-Tayyib b. Galbûn, (Ebü't-Tayyib'in) oğlu el-Hasen Tâhir (ö. 1009/399),⁵⁰ Ebü'l-Feth Fâris b. Ahmed, (Fâris'in) oğlu Abdülbâkî (ö. 457/1057),⁵¹ Ebü'l-'Abbâs b. Nefîs (ö. 1061/453)⁵² ve Ebû Ahmed es-Sâmirî (ö. 996/386)⁵³ ki bu, aralarında âli

⁴⁹ Talemenkî'nin Endülüs'e yedi kıraat ilk defa getiren kimse şeklinde nitelendirilmesi, yedi kıraati bir araya toplayarak bu minvalde eser telif eden ilk Endülüslü olmasına da bağlanmıştır. Ancak yukarıda olduğu gibi burada da net bir durumdan bahsedilememektedir. Endülüs'te bu meyanda yazılan ilk eserler hakkında geniş bilgi için bk. Başal, *Endülüs*, 45-52.

⁵⁰ Endülüslü pek çok kurrâya kıraat sahasında hocalık yapmıştır. Hakkında bk. Zehebî, *Ma'rife*, 698-699; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/307-308.

⁵¹ Babası gibi Endülüslü kıraat âlimlerine kaynaklık etmiştir. Hakkında bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/324.

⁵² İsmi geçenler gibi Endülüs açısından kaynak isimlerdendir. Hakkında bk. Zehebî, *Ma'rife*, 794-795; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/56.

⁵³ Endülüslü kıraat âlimleriyle sayıca en fazla iletişim kurup hocalık yapan isimdir. Hakkında bk. Zehebî, *Ma'rife*, 634-639; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/372-374.

isnâd açısından en iyisidir. Mısır özelinde kıraat rivayetlerindeki kısıtlılığın sebebi ise İsmâîlî hükümdarların, buradaki âlimleri katletmeleridir.⁵⁴

Endülüs'ten Mısır'a yapılan ilmî seyahat geleneği, yaklaşık olarak hicrî üçüncü asrın ortalarına dayanmaktadır.⁵⁵ Bundan sonra ise hac güzergâhı üzerinde yer alması, Endülüs ile görülen mezhepsel birliklik ve İmam Mâlik'in (179/795) talebelerinin burada fazlaca bulunması gibi faktörlerle Mısır, Endülüslüler için âdeta bir uğrak mekân halini almıştır.⁵⁶ Sonraki dönemlerde de Endülüs-Mısır bağlantısı, Endülüs'ün tamamen işgaline kadar süregelmiştir. Bu anlamda Mısır, Endülüs kıraat kültürüne kaynaklık anlamında İslâm dünyasının diğer bölgelerine oranla, bilhassa nicelik bakımından öne çıkmaktadır. Zira Endülüslü kıraat âlimlerinin biyografilerine göz atıldığında, pek çoğunun hoca silsilelerinde Mısırlı kurrâya mütemadiyen rastlanmaktadır.⁵⁷ Ebû Hayyân başta olmak üzere bazı çağdaş kaynaklarda Mısır'ın, Endülüs'ün kıraat sahasındaki tek kaynağı olduğu yönündeki çıkarım da⁵⁸ bu sebeptir.

Öte yandan yedi kıraat metoduna Endülüs'te duyulan bağlılıkta da Mısır ile görülen kaynaklık önemli bir yer teşkil etmektedir. Zira Ebû Hayyân'ın da belirttiği üzere burası, bahsedilen dönem itibarıyla yedili tasnifin okunduğu bir bölge olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte sözü edilen dönem ve öncesi itibarıyla Endülüs'ün, kıraat ilmi noktasında yalnızca Mısır'dan değil, pek çok kaynaktan beslendiği görülmektedir. Ayrıca Endülüs'ün Mısır dışındaki kaynakları, bu coğrafyadaki kıraat faaliyetlerine de en az Mısır kadar etkilemiştir.

Bu bölgelerden ilki Hicâz'dır. Hicâz, Endülüslü kıraat âlimlerinin Mısır'dan sonra en fazla ilmî seyahat yaptıkları bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁹ Endülüslü ulema, henüz hicrî ikinci asırdan itibaren, bilhassa hac ibadetinin yerine getirildiği mekân olması sebebiyle Mekke ve Medine'ye

⁵⁴ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukrîin*, 103-104.

⁵⁵ Endülüs'ten Mısır'a ilmî yolculuk yapan ilk kişi Vâlidü Madarr el-Kurtubî'dir. Vefat tarihine ulaşamamakla birlikte Verş'ten (ö. 197/812) kıraat okuduğu bilgisinden hareketle hicrî ikinci asrın sonu ya da üçüncü asrın başlarında vefat ettiği düşünülebilir. Hakkında bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 297; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 2/167. Vâlidü Madar dışarıda tutulduğunda, yukarıda da değinildiği üzere Mısır'a düzenli rihle geleneği hicrî üçüncü asrın ortalarında başlamıştır. Zikredilen isimden sonra buraya ilk rihleyi Muhammed b. Vaddâh el-Kurtubî (ö. 287/900) gerçekleştirmiştir. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 305-306; Dabbî, *Buğye*, 133-134.

⁵⁶ Abdülhâdî Abdullah Hamîtü, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi' 'inde'l-Megâribe min Rivâyeti Ebi Sai'd Verş*, (Rabat: Menşûrâtü Vizârâti'l-Evkâf, 2003), 1/143.

⁵⁷ Mısırlı kıraat âlimlerinin Endülüslü isimlere kaynaklığıyla ilgili geniş bilgi için bk. Başal, *Endülüs*, 98-100.

⁵⁸ Meşînî, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*, 76; Maşalı, *Kıraat İlmi*, 68.

⁵⁹ Bk. Başal, *Endülüs*, 98-100.

rihle gerçekleştirmektedir. Buraya yapılan rihle geleneğinde, Abdurrahman b. Muâviye'nin (ö. 788/172) halifelüğünü ilanıya birlikte bariz bir artış meydana gelmiş,⁶⁰ pek çok Endülüslü buranın yolunu tutmuştur.⁶¹ Belirtilen saiklerin yanı sıra Endülüslülerin Hicâz'ı ziyaretlerindeki bir diğer etken, bilimsel yeterlilik ve donanımlarına çok güvendikleri, kendilerinden faydalanmayı ayrıcalık kabul ettikleri Mâlik b. Enes ve onunla aynı mekânda ders halkaları bulunan, yedi kıraat imamından biri olan Nâfi' b. Abdirrahmân'dır (ö. 785/167). Zikredilen sebepler muvacehesinde gerçekleşen Hicâz seyahatleri, Endülüslü kıraat kültürüne de önemli bir etki yapmıştır. Nitekim Nâfi'den kıraatini alan Endülüslü isimler aracılığıyla bu coğrafyaya ulaşan Nâfi' Kıraati, muhtemelen hicrî ikinci asrın ortasında tamamen işgaline kadar Endülüslü'de tedavülde kalmıştır.⁶²

Mısır dışında Endülüslü kıraat ekolüne kaynaklığıyla öne çıkan bir diğer bölge Irak'tır. Hatta buraya yapılan rihleler, Hicâz'da olduğu gibi Mısır'â yapılan rihlelerden daha önceye dayanmaktadır. Zira hicrî 130'dan sonra hilafeti ele geçiren Abbâsîlerin Bağdat'ı merkez yapmaları, Endülüslü bölgesinden kimselerin merkezî yönetime olan bağlılıklarını göstermek için burayı ziyaretini beraberinde getirmiştir.⁶³ Ayrıca Bağdat, bünyesinde barındırdığı ilmî gelişim ve yetkin ulema ile de Endülüslüleri celbetmiştir.⁶⁴ Dolayısıyla burası, Endülüslü'den yapılan rihlelerde Basra ve Kûfe gibi Irak bölgesi şehirlerine kıyasla hayli öne çıkmaktadır.⁶⁵

Bağdat, Endülüslü'nün yedili tasnif ile tanışmasında ve bu bölgede yedili tasnife görülen bağlılıkta Mısır kadar önemli bir yer teşkil etmektedir. Zira yukarıda da değinildiği üzere ilk dönemlerde Bağdat'tan Endülüslü'e gelerek burayı vatan edinen kimi kurrâ, farklı kıraat ihtiyârlarını bu bölgeye taşımıştır. Kaldı ki bunlardan bazıları, yedi kıraati ilk defa cem' eden İbn Mücâhid'den bu sahada istifade etmiştir. Ayrıca Endülüslü kıraat âlimlerinin, kıraat farklılıklarına dönük olarak kaleme aldıkları eserleri, birkaç istisnası bulunmakla birlikte İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-seb'a* isimli eserinden

⁶⁰ Hamîtü, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 1/122-124, 166.

⁶¹ Bahsi geçen zaman itibarıyla Endülüslü'den Hicâz'a bilimsel seyahat gerçekleştiren kimseler için bk. Ebü'l-Fazl 'İyâz b. Mûsâ Kadî 'İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, (Mağrib: Vizârâtü'l-Evkâfi ve Ş-Şütni'l-İslâmiyye, 1983), 2/180-224; Hamîtü, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 1/122-124.

⁶² Nâfi' Kıraati'nin, Endülüslü'e ilk olarak Gâzî b. Kays (ö.199/814) tarafından getirildiği noktada klasik kaynakların ittifakı söz konusudur. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 272; Dabbî, *Buğye*, 439; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 2/3; Hamîtü, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 1/125; Veledü Ebâh, *Târîhu'l-kirâat*, s. 249; Nebîl Muhammed, *İlmü'l-kirâat*, 307; Saîd Arâb, *el-Kurrâ ve'l-kirâat*, 13.

⁶³ Hamîtü, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 1/96-103.

⁶⁴ el-Hüseyn b. Muhammed Şevât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayravân -min fethi'l-İslâmî ilâ müntaşafi'l-ğarni'l-hâmisi'l-hicrî-*, (Riyad: ed-Dârul'Alemiyye li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1991), 2/432.

⁶⁵ Başal, *Endülüslü*, 100.

mülhemdir.⁶⁶ Dolayısıyla Endülüslülerin, yedi kıraate yönelik tarihleri boyunca gösterdikleri sıkı bağlılık; Bağdatlı ulemadan faydalanmaları, Bağdatlı kurrânın Endülüs'e taşınması ve yine Bağdatlı İbn Mücâhid'i telif anlamında rol model almalarıyla ilgilidir. Bu bağlamda Mısır'ın, söz konusu meselede Endülüs'e salt kaynaklığının bulunmadığını söylemek mümkündür.⁶⁷

Öte yandan Endülüs kıraat kültürüne kaynaklığıyla temayüz eden Tunus, Fas ve Cezayir gibi Kuzey Afrika bölgeleri de bulunmaktadır. Bu bölgelere mensup pek çok kıraat âlimi, bilhassa coğrafi yakınlık ve mezhepsel birliktelik sebebiyle⁶⁸ Endülüs'e gelerek kıraat eğitim-öğretim faaliyetlerinde yer almış, burayı da vatan edinmişlerdir. Hatta bunlardan bazıları, Endülüs kıraat tarihi için çok büyük önem taşımaktadır.⁶⁹ Aynı şekilde Endülüslüler de zikredilen sebeple buradaki âlimlere giderek anılan sahada onlardan istifade etmiştir.⁷⁰ Ancak Endülüs kıraat ekolüne kaynaklığıyla öne çıkan Kuzey Afrikalı kıraat âlimleri, bu ilmi çoğunlukla Mısırlı kurrâdan tahsil etmiştir. Nitekim yukarıda da zikredildiği üzere aslen Kayrevanlı olup sonradan Endülüs'e yerleşen Mekkî b. Ebî Tâlib, Mısır'a gerçekleştirdiği rihlelerinde Ebû 'Adiy, Ebû't-Tayyib İbn Galbûn ve Tâhir b. Galbûn gibi Mısırlı kurrâdan faydalanmıştır.⁷¹ Endülüslü kıraat âlimlerinin Kuzey Afrikalı hocaları arasında yer alan ve *el-Hâdî fi'l-kurrâ'âti's-seb'* isimli eserin müellifi olan Muhammed b. Süfyân el-Kayravânî de (ö. 415/1024) kıraat noktasında Mısırlıların tedrisinden geçmiştir.⁷² Kuzey Afrikalı kurrânın çoğunlukla Mısırlı ulemadan yararlanması, Ebû Hayyân'ın bahsi geçen çıkarımını destekler mahiyettedir. Ancak bu bölgeye mensup olmakla birlikte kıraat noktasında Mısırlılardan istifade etmeyenlerin bulunduğu da gözden uzak tutulmamalıdır.⁷³

⁶⁶ Endülüslü kıraat âlimlerinin kıraat farklılıklarıyla ilgili telifatı hakkında geniş bilgi için bk. Başal, *Endülüs*, 233 vd.

⁶⁷ Bu hususta benzer bir değerlendirme için bk. Ahmet Gökdemir, "Hicri İlk Beş Asırda Endülüs'te Kıraat İlminin Durumu", *Dicle İlahiyat Dergisi (DİD)* 19 (2017/2), 168.

⁶⁸ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 2/422; Cumhur Ersin Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora Tezi, 2016), 211-212.

⁶⁹ Ebû'l-Abbas el-Mehdevî (ö. 430/1039'dan sonra), Mekkî b. Ebî Tâlib ve İbn Abdilganî el-Husrî (ö. 488/1095) gibi kıraat sahasının simge isimleri, bu türün örnekleri arasında yer almaktadır.

⁷⁰ Kuzey Afrika ve Endülüs arasındaki rihle geleneğinin tarihi, yoğunluğu ve niteliğiyle ilgili geniş bilgi için bk. Başal, *Endülüs*, 100, 113.

⁷¹ İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Şıla*, 910-912; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 2/270-271.

⁷² Zehebî, *Ma'rife*, 726-727; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 2/130-131.

⁷³ Örneğin Endülüs'e kıraat sahasındaki katkılarıyla öne çıkan Mehdevî ve Husrî gibi isimlerin biyografilerinde, Mısırlı isimlere tesadüf edilmemektedir. Mehdevî için bk. Zehebî, *Ma'rife*, 761-762; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/86. Husrî için bk. Zehebî, *Ma'rife*, 869-870; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/487.

3. Endülü'slü Bazı Âlimlerin Kiraat İlmi Alanında Yegâne Otorite Kabul Edilmesi

Bahse konu rivayetler özelinde üzerinde durulması gereken bir başka husus, Mısır'a rihle yaptığı söylenen kiraat âlimlerinin, memleketlerine döndükten sonra buradaki halk tarafından "yegâne otorite" kabul edilmeleridir. Talemenkî, Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebü'l-Kâsım el-Hazrecî ve Dâni gibi yukarıda tek tek isimleri sayılan bu kurrânın, Endülü's'e döndükten sonraki faaliyetleri ve halk tarafından gördükleri teveccühe dair Ebû Hayyân şunları aktarmaktadır:

(...) (Memleketimizden Mısır'a gittikten sonra geri dönen kimselerden) Talemenkî, Endülü's'ün batısında ikamet etti ve buradaki insanlara er-Ravza adlı eserini (n münderecatını) okuttu. Mekkî b. Ebî Tâlib de Endülü's'e geldi; Kurtuba'ya yerleşti ve o da kendi tasnifi olan et-Tebşîrâ'yı okutuyordu. Dâni, Endülü's'ün batısında mukîmdi; o da et-Tey-sîr talim ediyordu. el-Ğâşîd'ın müellifi de (Ebü'l-Kâsım el-Hazrecî) Kurtuba'da sâkindi ve o da adı geçen eserini okutuyordu. İşte halk, ismi geçenlerden kiraat okudu ve onlar için yolculuklar yaptı. Zira ülkelerinde bunlara denk kimse de yoktu. Böylece bu kimseler ve onların kiraat eserleri, Endülü's'te meşhur oldu ki bu eserler arasında çelişkiler de bulunmaktaydı. Ancak ne ulemadan ne de kadınlardan (bu çelişkileri) dile getiren kimse çıkmadı. Bilakis onlar ne rivayet ettilerse halk da o rivayeti aktarmaya devam etti.⁷⁴

Endülü'slü kiraat âlimlerinin eserleri arasında tenakuz bulunup-bulunmadığı meselesi, geniş bir araştırma gerektirmektedir. Bu sebeple ilgili noktaya temas edilmeyecektir. Ancak zikredilen kiraat âlimleri, Ebû Hayyân'ın da değindiği üzere, Endülü's'ün yegâne otoriteleri olarak kabul edilmektedir. Bu durum, yalnızca onların yaşadıkları dönemle de sınırlı kalmamış, Endülü's'ün tamamen işgaline kadar devam etmiştir. Nitekim sonraki her dönemde, ismi geçen âlimlerin, hem kiraat tercihleri hem de eserlerine yönelik şerh, muhtasar ve manzume türünde çalışmalar meydana getirilmiştir.

Endülü's'te kiraat ilminin zirve dönemi şeklinde nitelendirilebilecek hicrî beşinci asırda hayat süren ve Ebû Hayyân'ın da aktarımında isimlerine yer verdiği Mekkî b. Ebî Tâlib ile Dâni, ilgili hususun en bariz örnekleridir.

⁷⁴ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-muğrîin*, 105.

Nitekim Şâtıbî,⁷⁵ Ebü'l-Hasen b. Şüreyh (ö. 1144/539)⁷⁶ ve İbnü'l-Bâziş (ö. 1145/540)⁷⁷ gibi hicrî altıncı asrın en çok öne çıkan Endülüslü kıraat âlimleri, kıraat sahasında bir önceki asra mensup kurrâyı temel almış, çalışmalarını çoğunlukla bunların eserleri üzerine inşa etmişlerdir. Zikredilenlerin yanı sıra altıncı asırda yaşamış daha pek çok Endülüslünün de aynı minvalde çalışmalarının varlığı bilinmektedir.⁷⁸ Yalnızca Mekkî ve Dâni değil, Husrî (ö. 1095/488)⁷⁹ ve Sarakustî (455/1062)⁸⁰ gibi beşinci asır kurrâsının çalışmaları etrafında da telif faaliyetleri devam etmiştir. Bu bağlamda Ebû Hayyân'ın yukarıdaki ifadelerinde değindiği üzere hicrî beşinci asra mensup kıraat âlimleri, buldukları bölgelerde yegâne otorite şeklinde telakki edilmiş, onların kıraat tercihleri, eserleri ve eğitim-öğretim faaliyetleri sorgulanmamış, aksine tedarik-telif çalışmaları büyük kıymet görmüştür.

4. Endülüs'te Yaygınlık Gösteren Kıraat Usulleri

Ebû Hayyân'ın ilgili rivayetinde, kıraat ilminin Endülüs'teki durumuyla alakalı dikkat çeken konulardan biri de bu bölgede çoğunlukla yedi kıraatin okunduğu/bilindiğidir. Bununla birlikte kimi kıraat âlimlerinin, Ya'kûb Kıraatî'ne vakıf olduğu ve ikamet ettikleri yörelerde bu kıraati de okuttuğudur. Onun bu minvaldeki ifadelerini, anılan rivayetin muhtelif yerlerinden çıkarmak mümkündür. Buna göre Ebû Hayyân'ın zikredilen görüşleri şöyledir:

(Memleketimizden Mısır'a rihle yapanlar) burada bulunan kıraat âlimlerinden “yedi kıraate” yönelik kısıtlı bilgiler elde etmekteydiler. (...) (Gidenlerin

⁷⁵ Şâtıbî'nin *Hirzû'l-emânî* isimli eseri, bilindiği üzere Dâni'nin *et-Teysîr*'inin manzumesidir.

⁷⁶ Endülüs kıraat tarihi açısından seçkin bir yere sahip olan Ebü'l-Hasen İbn Şüreyh'in, *el-İntişâf mine'l-Hâfız Ebî 'Amr ed-Dâni* ismini taşıyan eserinde, Dâni'nin birkaç kelimedeki tercihlerini açıkladığı söylenmektedir. Bk. Şüreyh b. Muhammed Ebü'l-Hasen b. Şüreyh, *el-Cem' ve't-Teveçih limâ inferaide bihi Ya'kûb b. İshâk el-Hazramî el-Başrî*, thk. Gânim Kaddûrî Hamed, (Amman: Dâru Ammâr, 2000), 15.

⁷⁷ İbnü'l-Bâziş es-Sânî" olarak da bilinen müellif, kıraat ilminin Endülüs'te otoritelerinden biridir. O, *el-İknâ'* adını verdiği meşhur eserinde, Mekkî'nin *et-Teşîra* ve Dâni'nin *et-Teysîr*'ini esas almıştır. Bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali İbn Bâziş, *el-İknâ' fi'l-karâ'âtü's-seb'*, thk Abdülmeccid Katamış, (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1982), 30.

⁷⁸ Bahsedilen süreç ve sonrasında yaşayan Endülüslü kıraat âlimlerinin bu meyandaki eserleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Başal, *Endülüs*, 58-64, 236 vd.

⁷⁹ Ebû Ömer el-Mürçikî (ö. 600/1203-1204) ve İbn Ebi'r-Rabîi' eş-Şâtıbî'nin (ö. 672/1274), Husrî'nin *Kasîdetü'r-Râiyye'* sine yönelik kaleme aldıkları şerhleri, bu minvaldedir. Mürçikî'nin eseri için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esmâi'l-kütübi ve'l-fünûn*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 2/1344. *İbn Ebi'r-Rabîi' in eseri için bk. Hamîtü, Kıra'atü'l-İmâm Nâfi'*, 2/78-79.

⁸⁰ Sarakustî, Endülüs'te yetişip Mısır'a taşınmıştır. Bu anlamda hem Endülüs hem de Mısır kıraat tarihi için önemli bir şahsiyettir. Sarakustî'nin *el-'Unvân'*ına dönük yazılan eser için bk. Hamîtü, *Kıra'atü'l-İmâm Nâfi'*, 2/214.

tamamı da) “yedi kıraate” dönük çok sınırlı malumata erişmekteydi. (...) (Mısır seyahatleri sonrasında memleketine dönen kıraat âlimlerimiz, bağlı buldukları şehirlerde “yedi kıraati” içeren eserlerini okutmaktaydılar). (...) Ebû 'Amr ed-Dânî, Mısır'da tahsil ettiği “Ya'kûb Kıraati'ni” de öğretmekteydi/ okutmaktaydı. (...) İşte böyle! Bizim âlimlerimizin kitapları, (...) on dört rivayeti içermekteydi.⁸¹

Görüldüğü üzere Ebû Hayyân, Endülü's'teki kıraat metodunu ihtiva eden aktarımında sık sık “yedi kıraat” usulünü dillendirmekte, bu coğrafyada çoğunlukla yedi kıraatin okunduğuna vurgu yapmaktadır. Onun mütemadiyen yedi kıraatin altını çizmesi, Endülü's'teki kıraat/rivayet geleneğinin dar olduğunu düşünmesi sebebiyledir. Öte yandan yalnızca “yedi kıraat” bilinmekle birlikte bu metodun da kendi içerisinde sınırlı olduğu yönündeki fikrini de öne çıkarmaktadır. Alıntıda göze çarpan bir başka nokta ise Dânî gibi kurrânın, sözü geçen yedi kıraate ek olarak Ya'kûb Kıraati'ni de okuttukları ve böylece Endülü's'te sekizli bir tasniften (kırâât-ı şemân) bahsedilebileceğidir.

Biyografi türündeki eserlerde kıraat âlimi olarak kaydedilen Endülü'slü isimlerin hayatlarına göz atıldığında, “yedi kıraat” ifadesine sıkça tesadüf edilmektedir. Onların kıraat ilmindeki eğitim serencamları anlatılırken bu ifadeye hemen her isimde rastlanması,⁸² Ebû Hayyân'ın belirttiği üzere adı geçen usulün bu bölgedeki yaygınlığıyla ilişkilidir. Dolayısıyla Endülü'slüler yedi kıraati benimsemiş, tedriste bu metodu uygulamışlardır.⁸³

Yedi kıraatin zikredilen baskınlığı, yalnızca tedrisle sınırlı kalmamıştır. Nitekim Endülü'slü kıraat âlimlerinin kıraat farklılıklarını içeren çalışmalarının, ekseriyetle yedi kıraati kapsadığı görülmektedir. -Kuvvetle muhtemel hicrî dördüncü asrın sonları veya beşinci asrın başlarında, İbn Mücâhid'den ilham alınarak ilk tohumları atılan- yedi kıraate dönük Endülü's'teki telif geleneği, bu medeniyetin tamamen işgaline kadar devam etmiştir. Bu manada Dânî'nin *Câmi'u'l-beyân, et-Teysîr, Müfredâtü'l-kurrâi's-seb'a* ve *Muhtaşaru mezâhibi'l-kurrâ* gibi kıraat farklılıklarını ihtiva eden

⁸¹ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriin*, 103-108.

⁸² Bu meyanda muhtelif birkaç kimse için bk. Zehebî, *Ma'rife*, 834, 844, 899, 998, 1153, 1427, 1466, 1490, 1538; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/64, 69, 105, 493. Esasen bu bilgi, muayyen bir kaynaktan herhangi bir şahsiyeti referans göstermeye ihtiyaç duymayacak kadar açıktır. Zira tabakât eserlerinde bine yakın Endülü'slü kıraat âliminin varlığı müşahede edilmekte ve pek çoğuyla ilgili belirtilen türde bilgiler bulunmaktadır. Örnekleri için bk. Başal, *Endülü's*, 374 vd.

⁸³ Ebü'l-Abbas Şihabüddîn Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhu't-tîb min guşni Endelü-si'r-raṭîb*, thk. Ercan Abbas, (Beyrut: Dâru Sadr, 1968), 1/221.

eserleri söz konusu meyandadır.⁸⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib'in *et-Tebşıra* ve *el-Keşfi* de yedi kıraati içermektedir.⁸⁵ Aynı şekilde Mehdevî'nin, *el-Hidâye* ve *Şerhu'l-Hidâye* isimli çalışmaları da yedi kıraate hasredilmiştir.⁸⁶ Hatta üzerinde durduğumuz rivayetin sahibi Ebû Hayyân'ın kıraat farklılıklarına dönük olarak meydana getirdiği *'İkdu'l-leâlî* adlı eseri de yine yedi kıraatin tespitine yöneliktir.⁸⁷ Endülüs'ün kıraat sahasında simge olan bu isimlerinin yanı sıra gerek onlarla aynı dönemde yaşamış gerekse sonraki asırlarda hayat sürmüş Endülüslü kıraat âlimlerinin de bahse konu türdeki eserleri, diğer metotlara oranla oldukça yoğunluktadır.⁸⁸ Bu itibarla Ebû Hayyân'ın Endülüs'te yedi kıraatin yaygınlığına yönelik serdettiği görüşlerinde bariz bir isabet söz konusudur.

Öte yandan Endülüs'te yedili tasnif yaygın olmakla birlikte Ya'kûb Kıraatî'ne de ayrı bir ehemmiyet verilmiştir. Ebû Hayyân'ın da aktardığı üzere başını Dâni'nin çektiği kıraat âlimleri, Ya'kûb Kıraatî'ni de eğitim meclislerinde okutmuşlardır.⁸⁹ Yedi kıraatte olduğu gibi Ya'kûb'un ihtiyârı da yalnızca tadrise sınırlı kalmamış, bu ihtiyârın tespitine yönelik de pek çok çalışma kaleme alınmıştır. Dâni, Mısır'da tahsil ettiği bu kıraati muhtevi *Müfredetü Ya'kûb'u vücuda getirmiştir*.⁹⁰ Aynı zamanda bu çalışmanın, Endülüs coğrafyasında anılan kıraate yönelik ilk çalışma olduğu da düşünülmektedir. Hicrî beşinci asrın otorite şahsiyetlerinden Ebû Abdillâh b. Şüreyh'in (ö. 1084/476) *Kitâbü Kırrâati Ya'kûb'u*,⁹¹ oğlu Ebü'l-Hasen b. Şüreyh'in *el-Cem' ve't-tevcîh*'i⁹² ve İbn 'Âsım'ın (ö. 1426/829) *el-Emelü'l-merkûb'u*,⁹³ bu türün bir

⁸⁴ Osmân b. Saîd b. Osmân Ebû 'Amr ed-Dâni, *et-Teyşîr fi'l-kırâ'ati s-seb'*, nşr. Otto Pretzl, (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyye, 1984), 4-7; a.mlf., *Câmi' u'l-beyân fi'l-kırâ'ati s-seb' i'l-meşhûra*, thk. Muhammed Saddûk el-Cezâirî, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 1/43 vd.; a.mlf., *Muhtasarü fi mezâhibi'l-kurrâi s-seb'ati'l-emşâr*, thk. A. M. Abdüsselam eş-Şâfiî, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 29-36.

⁸⁵ Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekkî b. Ebî Tâlib, *et-Tebşıra fi'l-kırâ'at s-seb'*, thk. Muhammed Gavs en-Nedvî, (Hindistan: ed-Dâru's-Selefiyye, 1982), 175 vd.

⁸⁶ Ahmed b. 'Ammâr b. Ebi'l-Abbâs el-Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, thk. Hâzim Saîd Haydar, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1996), 1/86.

⁸⁷ Muhammed Hüseyin 'Avâcî, *'Avâcî, Muhammed Hüseyin. "'İkdu'l-leâlî fi'l-kırâ'ati s-seb' i'l-avâli li Ebî Hayyân el-Endelüsî". Mecelletü'l-Bühûsi ve'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye*, 4/8, 54-55.

⁸⁸ Endülüslü kıraat âlimlerinin yedi kıraati içeren eserleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Başal, *Endülüs*, 236 vd.

⁸⁹ Ya'kûb Kıraatî'nin Endülüs âlimlerce okunduğuna dair pek çok örnek bulunmakla birlikte birkaçı için bk. Örneğin İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/91, 2/318, 329.

⁹⁰ Ebû 'Amr ed-Dâni, *Müfredetü Ya'kûb b. İshâk el-Hazramî*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin, (Dâru İbni'l-Cevzî, 2008), 13 vd.

⁹¹ Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, (Medine: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye - Câmiatü'l-Melik Suûd, 1991), 1/37.

⁹² Ebü'l-Hasen b. Şüreyh, *el-Cem' ve't-tevcîh*, 15.

⁹³ Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed İbn 'Âsım el-Girnâti, *Tuhfetü'l-hukkâm fi nüketi'l-'uqudi ve'l-ahkâm*, thk. Muhammed Abdüsselam Muhammed, (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-'Arabiyye,

çarpıda zikredilebilecek diğer örnekleridir. Görüldüğü üzere Endülüslerin Ya'kûb Kıraatî'ne bağlılıkları, Ebû Hayyân'ın bu noktadaki tespitinin de isabetini, apaçık bir şekilde kanıtlar mahiyettedir. Kaldı ki Ebû Hayyân'ın bu hususa dönük haklılığı, Ya'kûb'un ihtiyârının, hem tedrisî olarak hem de telif anlamında Endülüs'e nereden geldiği hususunda da ortaya çıkmaktadır. Zira İslâm dünyasında Ya'kûb'un da dâhil edilmesi suretiyle oluşan sekizli tasnife dönük ilk eser, Mekkî ve Dâni gibi Endülüslü kıraat âlimlerinin hocalarından biri olan Tâhir b. Galbûn tarafından yazılmıştır.⁹⁴ Bu bağlamda adı geçen coğrafyada Ya'kûb Kıraatî ile ilgili tedris ve telif çalışmalarında Mısır'ın etkisinden bahsetmek mümkündür.

Ebû Hayyân'ın Endülüs'teki kıraat tasnifleriyle ilgili açıklamalarında yer verdiği yedi ve sekiz kıraat tasniflerindeki isabeti ortadadır. Bununla birlikte, Endülüs'te bu ikisi dışında da tasniflerin bulunduğu/bilindiğine değinmediği görülmektedir. Zira tabakât eserlerinin, Endülüslü kimi kurrânın hayatı ile ilgili kısımlarında, "on kıraat" ifadesiyle de karşılaşılmaktadır. Örneğin Ya'îş eş-Şilbî (ö. 1228/626) bunlardan biridir. Zehebî, Ya'îş'in on kıraatten haberdar olduğunu ve bu usulü bir başka Endülüslü İbn Müsdî'ye (ö. 1265/663)⁹⁵ okuttuğunu rivayet etmektedir.⁹⁶ Hatta Endülüslü kıraat âlimlerinden İbn Uhtî Gânim'e (ö. 1030/525) ait olup *Ta'lîlü'l-kırââtî'l-aşr* adını taşıyan on kıraat ile ilgili bir çalışmanın da varlığından bahsedilmektedir.⁹⁷ Mefkûd olması sebebiyle hangi ihtiyârları kapsadığı bilinmemekle birlikte on kıraat ile ilgili henüz erken sayılabilecek bir dönemdeki eserin varlığı konumuz açısından kıymetlidir. Zira bu durum, Ebû Hayyân'ın ifade ettiği gibi Endülüs'te yalnızca yedili ve sekizli tasnif bilinmediğini, farklı tasniflere dönük eserin dâhi bulunduğunu göstermektedir. Buradan hareketle Endülüs'te kıraat tasniflerinin sınırlı olmadığını söylemek mümkün olmaktadır.

5. Endülüs'teki Kıraat Eserlerinin Rivayet ve Tarîk Açısından Kısıtlı Olduğu İddiası

Ebû Hayyân'ın Endülüs kıraat kültürüyle alakalı temas ettiği noktaların sonuncusu, kıraat farklılıklarına dönük olarak bu bölge kurrâsı tarafından vücuda getirilen eserlerin, rivayet ve tarîk açısından sığ/sınırlı olduğu meselesidir. Ebû Hayyân, bilhassa hicrî beşinci asra mensup Endülüslü kıraat

2011), 9.

⁹⁴ İlgili çalışma, *et-Tezkira fi'l-kırâ'âti's-semân* adını taşımaktadır. Bk. Zehebî, *Ma'rife*, 698-699; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/307-308; Maşalı, *Kıraat İlmî*, 80-84.

⁹⁵ İbn Müsdî için bk. Zehebî, *Ma'rife*, 1312; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 2/252.

⁹⁶ Zehebî, *Ma'rife*, 1195. On kıraat usulünü Endülüslü kıraat âlimlerince bilindiğiyle ilgili bir başka örnek için bk. *İbnü'l-Cezerî, Gâye*, 2/224.

⁹⁷ Abdülaziz b. Ali el-Harbî, *Tevcîhü müşkili'l-kırâ'âti'l-aşriyyeti'l-feriyyeti lügaten ve tefsîren ve i'râben*, (Medine: Câmiatü'l-Kurâ, h. 1417), 80.

âlimlerinin eserlerinin münderecatının, yalnızca iki raviden ibaret olduğu; tarîk anlamında da kısıtlılık barındırdığı yönündeki iddiasında şu ifadeleri kaydetmektedir:

(...) *et-Teysîr*, *et-Tebşîra* ve *el-Kâfi* başta olmak üzere vatanımıza mensup kimselerin (kıraat farklılıklarını içeren) eserlerinin tazammun ettiği (kıraat farklılıklarıyla ilgili) rivayetler, yalnızca çokluktan bir zerre; denizden bir damladır. Bu da şu demektir: Bu kitaplar, örneğin Nâfi' Kıraati'nin (onca aktarım kanalı varken) sadece Verş ve *Ķâlûn* rivayetlerini barındırmaktadır. Ancak insanlar; Nâfi'den Verş ve *Ķâlûn* dışında İsmail b. Ca'fer el-Medenî, Ebû Huleyd, İbn Cemmâz, 'Aşma'î ve Müseyyibî gibi şahsiyetler yoluyla da rivayette bulunmuşlardır. Kaldı ki bunlardan bazıları, Verş ve *Ķâlûn*'dan daha bilgin ve daha şıkadır. Öte yandan (ismi geçen) arkadaşlarımız, Verş Rivayeti'ni de sadece Ebû Ya'kûb el-Ezrak tarîkiyle aktarırlarken onların bu meyandaki eserleri de Yunus b. Abdil'alâ, Davud b. Ebî Taybe, Ebû'l-Ezher Abdussamed b. Abdirrahman ve Ebû Bekir el-İsbehânî gibi kimselerin Verş'ten gelen tarîklerini ihtiva etmemektedir. Oysaki zikredilenler de Verş'ten okumuşlardır; onların içinde el-Ezrak'tan daha üstün ve daha şıka isimler de bulunmaktadır. Bu örnek (Nâfi' Kıraati ile Verş Rivayeti'nin aktarım kanalları ile ilgili) arkadaşlarımızın kitaplarındaki rivayet kısıtlılığını anlatan (pek çok örnekten) yalnızca biridir. Zira diğer kıraatlerde de, on dört rivayette de onların eserlerinde durum bundan farklı değildir.⁹⁸

Ebû Hayyân'ın bu ifadeleri, herhangi bir yoruma veya izaha yer bırakmayacak kadar açıktır. Buna ek olarak Endülüslü kıraat âlimlerinin kıraat farklılıklarını içeren eserleriyle ilgili yukarıdaki tespitlerinde Ebû Hayyân'ı doğrulayan pek çok örnekle de karşılaşmak mümkündür. Nitekim bilhassa ismen saydığı *et-Teysîr*,⁹⁹ *et-Tebşîra*¹⁰⁰ ve *el-Kâfi*¹⁰¹ gibi Endülüslü'nün sembol kıraat âlimleri eliyle telif edilen eserlerin neredeyse tamamının, yedi

⁹⁸ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-muĳrîn*, 106-108.

⁹⁹ Ebû 'Amr ed-Dânî, *et-Teysîr*, 4-7.

¹⁰⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib, *et-Tebşîra*, 175 vd.

¹⁰¹ Muhammed b. Şüreyh Ebû Abdillâh İbn Şüreyh, *el-Kâfi fi'l-kırâ'âti's-seb'*, thk. Ahmed Mahmud Abdüssemî' eş-Şâfiî, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 28-37.

kiraat ile bunlara ait meşhur on dört rivayeti ihtiva ettiği görülmektedir. Örneğin Dâni'nin adı geçen *et-Teysîr*'inin yanı sıra *Müfredâtü'l-kurrâ'i's-seb'a* ve *Muhtaşaru mezâhibü'l-kurrâ'i's-seb'a bi'l-emşâr* adlı çalışmaları da bahsedilen türdedir.¹⁰² Mehdevî'nin *el-Hidâye* ve *Şerhu'l-Hidâye*'si,¹⁰³ Sarakustî'nin *el-İktifâ* ve *el-'Unvân*'ı,¹⁰⁴ İbn Abdilkuddûs'un *el-Miftâh*'ı,¹⁰⁵ İbnü'l-Bâziş'in *el-İknâ*'ı¹⁰⁶ ve Şâtübî'nin *Hirzû'l-emânî*'si¹⁰⁷ gibi Endülü's özelinde en seçkin konumdaki isimlerin kiraat farklılıklarıyla alakalı bu çalışmalarının yedi kiraat ve on dört rivayeti içermesi, hatta tarîklerinde de kısıtlılık bulunması, Ebû Hayyân'ın bu meseledeki görüşlerini fazlasıyla destekleyen bir gerçektir. Kaldı ki Endülü's kiraat ekolüne yönelik eleştirilerine rağmen bizzat Ebû Hayyân'ın da *'İkdü'l-leâlî*'sini aynı meyanda meydana getirmesi, bu husustaki isabetine tecrübî olarak da ışık tutmaktadır.¹⁰⁸

Yukarıda zikredilen ve benzeri anlamda daha pek çok örneği bulunan türdeki çalışmalar, Ebû Hayyân'ın bu noktadaki isabetini göstermekle birlikte Endülü's'te olabildiğince geniş bir rivayet ve tarîk birikimi ihtiva eden eserlerinin varlığı da bilinmektedir. Muhtemelen Ebû Hayyân'ın, serdettiği bu açıklamalarında meseleyi daha çok eleştirel bir tarzda ele alışı sebebiyle zikretmediği bir iki eser düşünüldüğünde, onun bu meselede kısmen yanıldığı da görülmektedir. Diğer bir ifadeyle Ebû Hayyân, üzerinde durduğumuz açıklamaları esnasında daha çok eksiklikleri öne çıkarma amacı güttüğü için konuyu etraflıca değerlendirme yoluna gitmemiştir. Ya da onun bahsettiği türdeki çalışmaların, geniş birikim içeren çalışmalara oranla nicelik anlamında çok ağır basması, diğer eserleri saymasına yer bırakmamıştır. Sözü edilen eserlerin başında da Dâni'nin *Câmi'u'l-beyân*'ı gelmektedir. *et-Teysîr*'den önce yazılan bu eser, tek başına Endülü's'teki kiraat/rivayet/tarîk birikiminin sınırlı olmadığını göstermesi bakımından çok kıymetlidir. Bu eserinde Dâni, yedi kiraat imamının her birine ikişer ravi tahsisinin dışına çıkmış ve toplamda kırk rivayet kanalını kullanarak henüz hicrî beşinci asrın ilk çeyreği gibi erken bir vakitte rivayetleri alabildiğine

¹⁰² Ebû 'Amr ed-Dâni, *Muhtaşaru fi mezâhibi'l-kurrâ*, 29-36.

¹⁰³ Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, 1/86.

¹⁰⁴ Ebû Tâhir İsmail b. Halef es-Sarakustî, *el-İktifâ fi kırâ'âti's-seb'i'l-meşhûra*, nşr. Hatim Salih ed-Dâmin, (Bağdat: Dâru'n-Nînavâ, 2004), 16-17; *el-'Unvân fi'l-kırâ'âti's-seb'*, nşr. Züheyr Gazi Zahid-Halil Atiyye, (Suudi Arabistan: 2005), 136.

¹⁰⁵ Ebü'l-Kasım Muhammed b. Abdilvehhâb İbn Abdilkuddûs el-Kurtubî, *el-Miftâh fi'htilâfi'l-kırâ'âti's-seb'i'l-müsemmeyni bi'l-meşhûrin*, thk. Hâtım Salih ed-Dâmin, (Dimeşk: Dâru'l-Beşâir, 2006), 11-12.

¹⁰⁶ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 55 vd.

¹⁰⁷ Halef b. Ahmed Kasım b. Firruh eş-Şâtübî, *Hirzû'l-emânî ve vechü't-tehâni fi'l-kırâ'âti's-seb'*, nşr. Muhammed Temîm, (Medine: Mektebetü Dâru'l-Hüdâ, 2010), 5.

¹⁰⁸ 'Avâci, *'İkdü'l-leâlî*, 54-55.

genişletmiştir.¹⁰⁹ Rivayetlerdeki genişleme tarîkler noktasında da barizdir. Zira Dâni, eserin mukaddimesinde bu hususu bizzat ifade etmekte ve çalışmasında yüz altmış tarîke yer verdiğini belirtmektedir.¹¹⁰ Ayrıca onun, birkaç rivayet ve tarîke özel olarak oluşturduğu risaleleri de bu noktada gözden uzak tutulmamalıdır.¹¹¹ Ebû Abdullah b. Şüreyh'in de Dâni gibi farklı rivayet ve tarîklere hasrettiği pek çok risalesi, bu hususun temellendirilmesi açısından burada zikre değerlidir.¹¹²

Dâni ve İbn Şüreyh gibi isimlerin telifatındaki kıraat müktesebatı göz önünde bulundurulduğunda, Ebû Hayyân'ın yukarıdaki tespitlerinde eksiklikler, hatta yanlışlıklar olduğu ortadadır. Zira Endülüs'teki rivayet/tarîk birikimi, her ne kadar kıraat farklılıklarına dönük pek çok eserde bu duruma rastlansa da onun değindiği ölçüde sınırlı değildir. Aksine daha o dönemlerde İslâm coğrafyasında bilinen kıraat rivayetlerinin Endülüs'te de var olduğu görülmektedir. Ancak muhtemelen Endülüslüler, kıraatlerdeki alabildiğine geniş olan tarîklerde boğulmaktan ziyade asgari düzeyi önemsemiş ve bunları öğrenmeyi öncelemişlerdir. Yoksa Endülüs'teki pek çok eserin yalnızca iki rivayet barındırması ve tarîk anlamında sınırlı olması, bunlardan haberdar olmamalarıyla değildir. Bilakis bu rivayet ve tarîkleri tercih etmemeleriyle ilgilidir. Örneğin bu minvalde tabir yerindeyse Dâni, *Câmi'u'l-beyân*'ı kıraat sahasından her şeyden haberdar olduğunu belirtmek; *et-Teysîr*'i de ezber ve kolaylık olmasını umarak telif etmiştir. Dolayısıyla o, genişlik isteyene de kolaylık isteyene de seçenek sunmuştur. Yine o, Endülüs'ün en önde gelen kıraat âlimlerinden biri olarak bu coğrafyanın ilgili sahada yetkin olduğunu anılan eseriyle ispata çalışmıştır. Kaldı ki Ebu Hayyân da bilhassa Dâni'den sonraki dönemleri işaret ederek Endülüs'te rivayet noktasında görülen bir genişlemeden bahsetmektedir.¹¹³ Bu husus, Ebû Hayyân'ın serdettiği görüşlerindeki isabetsizliğe dönük bir başka noktadır. Zira görüldüğü üzere Endülüs'teki genişleme, bahsedilen dönemden öncelere dayanmaktadır.

Sonuç

Ebû Hayyân'ın Endülüs kıraat ekolüne yönelik ilk tespiti, bu medeniyete yedi kıraat metodunun İslâm dünyasına oranla geç vakitlerde götürüldüğüdür. Bu bilginin aktarımı sırasında ismi zikredilen Talemenkî, Mekkî ve Dâni gibi kimselerden hareketle sözü edilen vaktin, hicrî dördüncü asrın ortaları/

¹⁰⁹ Ebû 'Amr ed-Dâni, *Câmi'u'l-beyân*, 1/43-70.

¹¹⁰ Ebû 'Amr ed-Dâni, *Câmi'u'l-beyân*, 1/18. İbnü'l-Cezerî'den gelen bir nakle göre Dâni, bu eserinde beş yüz farklı rivayeti toplamıştır. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/61.

¹¹¹ Başal, *Endülüs*, 253-254.

¹¹² Sâlim Muhammed Zehrânî, *el-Kâfi fi'l-kırâ'âti ş-seb' dirâse ve tahkîk*, (Suûd: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 1/85-86.

¹¹³ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn*, 106.

beşinci asrın başlarına denk düştüğü görülmektedir. Ancak bu şahsiyetlerden önceki dönemlerde, hem Endülüslü âlimlerin Doğuya yaptıkları rihleleri esnasında kıraat ilminin simge isimlerinden faydalanmaları hem de özellikle Bağdat menşeli kurrânın, yedi kıraati ilk defa cem' eden İbn Mücâhid'den bu alanda tahsilde bulunduktan sonra Endülüs'e yerleşmeleri, Endülüs'ün yedili tasnifle daha erken vakitlerde tanıştığı hususuna kapı aralamaktadır. Bunun yanı sıra İbnü'l-Cezerî ve sonrasındaki çalışmalarda görülen genel kabulün aksine, yedi kıraatin Endülüs'e gelişinin, zikredilen saikler muvacehesinde Talemenkî'ye hasredilemeyeceği kanaatine varılmaktadır.

Mısır'a, Endülüs'e kıraat sahasındaki kaynaklık açısından büyük bir paye vermesi, hatta bu ekolün oluşumunu neredeyse sadece buraya hasretmesi, Ebû Hayyân'ın ilgili değerlendirmelerinde göze çarpan ikinci noktadır. O, Endülüs kıraat kültürünün sığ/sınırlı olduğu yönündeki iddiasını da bu kabulden hareketle Mısır'daki kıraat geleneğine bağlamaktadır. Endülüs'ten Doğuya yapılan rihlelerin henüz hicrî ikinci asırda başladığı; başta Hicâz olmak üzere Bağdat ve Şam gibi kültür merkezlerine de seyahat edildiği görülmektedir. Hatta adı geçen bölgelere yapılan rihlelerin, Mısır'dan önce başladığı da bir gerçektir. Bu rihleler, tabi olarak ilmî ve kültürel etkileşimi de beraberinde getirmektedir. Nitekim Endülüs'te, daha ilk dönemlerden tamamen işgaline kadar tedavülde kalan Nâfi' Kıraati'nde Hicaz'ın; tarihi boyunca yedi kıraatin temel alınmasında da en az Mısır kadar Bağdat'ın etkisi müşahade edilmektedir. Dolayısıyla Endülüs kıraat ekolünün oluşumunda Hicaz ve Bağdat'ın etkisi, Mısır kadar kayda değerdir.

Hicrî beşinci asırda yaşayan Dâni ve Mekki gibi Endülüs'ün seçkin isimlerinin, bu bölgede yegâne otorite görülmeyle alakalı tespiti, Ebû Hayyân'ın en isabetli çıkarımı olarak göze çarpmaktadır. Zira Endülüs'te anılan âlimlerin kıraat tercihleri ve eserleri etrafında şekillenen hatırı sayılır orandaki çalışmanın varlığı bir gerçektir.

Endülüs'te yedi kıraatin dışına çıkılmadığı yönündeki iddiası, Ebû Hayyân'ın kısmen haklı olduğu bir diğer meseledir. Nitekim kıraat farklılıklarına dönük olarak Endülüslü kıraat âlimleri tarafından vücuda getirilen eserlerin kahir ekseriyetinin, yedi kıraati içerdiği tecrübe edilmektedir. Ancak Ebû Hayyân'ın buradaki kastı, bu yörede yedi kıraatin baskın oluşunu ifadeden öte, bu usul dışında herhangi bir tasnifin bilinmediği iddiasını ihsas ettirmektedir. Bununla birlikte Endülüs'te, onlu tasnif konusunda da bilgin kimselerin bulunduğu, hatta onlu tasnifi ihtiva eden eserlerin kaleme alındığına da rastlanmaktadır.

Öte yandan Ebû Hayyân, kıraatlerin aktarım kanalları olan rivayet ve tarîk açısından da Endülüs ekolünün sığ kaldığı iddiasındadır. Endülüslü kurrâ eliyle meydana getirilen kıraat farklılıklarını şamil eserlerin pek çoğunda

yalnızca iki raviye yer verilip tarîklerin zengin tutulmaması, onu bu meselede isabetli gösteren noktaların başında gelmektedir. Ancak bilhassa Dâî'nin, münderecatında kırk rivayet ve yüz altmış tarîki barındıran *Câmi'u'l-beyân*'ı söz konusu olduğunda Endülüs'teki rivayet tarîk kısıtlılığından bahsetmek zordur. Aksine Endülüslülerin, alabildiğine geniş bir birikime sahip oldukları açıktır.

Kaynakça

- 'Avâcî, Muhammed Hüseyin. "İk'dü'l-leâlî fi'l-kırâ'âtî's-seb'î'l-avâlî li Ebî Hıyyân el-Endelüsî". *Mecelletü'l-Bühûsi ve'd-Dirâsâtî'l-Kur'ânîyye*, 4/8, 21-76.
- Adıgüzel, Cumhuriyet Ersin. *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Akaslan, Yaşar. "Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 19/1 (2019), 107-139.
- Başal, Abdulhalim. *Endülüs'te Kıraat İlmi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Birişik, Abdulhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2014.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.
- Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ. *Buğyetü'l-mültemis fi târîhi ricâli ehli'l-Endelüs*. Kahire: Dârü'l-Kâtibi'l-'Arabî, 1967.
- Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Ebû 'Amr ed-Dânî, Osmân b. Saî'd b. Osmân. *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırâ'âtî's-seb'î'l-meşhûra*. thk. Muhammed Saddûk el-Cezâirî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Ebû 'Amr ed-Dânî, Osmân b. Saî'd b. Osmân. *et-Teyisîr fi'l-kırâ'âtî's-seb'î*. nşr. Otto Pretzl. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabîyye, 1984.
- Ebû 'Amr ed-Dânî, Osmân b. Saî'd b. Osmân. *Muhtaşaru fi mezâhibi'l-kurrâi's-seb'a-ti'l-emşâr*. thk. A. M. Abdüsselam eş-Şâfiî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Ebû 'Amr ed-Dânî, Osmân b. Saî'd b. Osmân. *Müfredetü Ya'kûb b. İshâk el-Hazramî*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. Dârü İbni'l-Cevzî, 2008.
- Ebû Abdillâh İbn Şüreyh, Muhammed b. Şüreyh. *el-Kâfi fi'l-kırâ'âtî's-seb'î*. thk. Ahmed Mahmud Abdüssemî' eş-Şâfiî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yusuf b. Ali. *el-Bahru'l-muhîf fi't-tefsîr*. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1992.
- Ebû'l-Abbâs el-Mehdevî, Ahmed b. 'Ammâr. *Şerhu'l-Hidâye*. thk. Hâzım Saîd Haydar. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1996.
- Ebû'l-Hasen b. Şüreyh, Şüreyh b. Muhammed. *el-Cem' ve't-Tevcih limâ inferade bihî Ya'kûb b. İshâk el-Hazramî el-Başrî*. thk. Gânim Kaddûrî Hamed. Amman: Dârü Ammâr, 2000.
- Fehd Abdurrahman, İbn Süleyman. *Menhecü'l-medresetü'l-Endelüsiyye fi't-tefsîr*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1997.
- Gökdemir, Ahmet. "Hicrî İlk Beş Asırda Endülüs'te Kıraat İlminin Durumu", *Dicle İlahiyat Dergisi* (DİD) 19 (2017/2), 160-177.
- Hamîtû, Abdülhâdî Abdullah. *Kırâ'atü'l-İmâm Nâfi' 'inde'l-Megâribe min Rivâyeti Ebî Saî'd Verş*. 5 Cilt. Rabat: Menşûrâtü Vizârâtü'l-Evkâf, 2003.

- Harbî, Abdülaziz b. Ali. *Tevcîhü müşkili'l-kurâ'âti'l-aşriyyeti'l-ferşiyeti lügaten ve tefsîren ve i'râben*. Medine: Câmîatü'l-Kurâ, h. 1417.
- İbn 'Âsım el-Gırnâtî, Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed. *Tuĥfetü'l-hukkâm fi nuketi'l-ukûdi ve'l-aĥkâm*. thk. Muhammed Abdüsselam Muhammed. Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-'Arabiyye, 2011.
- İbn Abdilkuddûs el-Kurtubî, Ebû'l-Kasım Muhammed b. Abdilvehhâb. *el-Miftâĥ fi'l-tilâfi'l-kurâ'âti's-seb'i'l-müsemmeyni bi'l-meşhûrin*. thk. Hâtım Salih ed-Dâmin. Dımeşk: Dâru'l-Beşâir, 2006.
- İbn Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali. *el-İknâ' fi'l-kurâ'âti's-seb'*. thk Abdülmecid Katamış. Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1982.
- İbn Beşkûvâl, Ebû'l-Kasım Halef b. Abdilmelik. *Kitâbü's-Şıla fi târihi eimmeti'l-Endelüs*. thk. İbrahim el-Ebyârî. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, 1989.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *Müncidü'l-muĥriîn ve müşsidü't-tâlibîn*. thk. 'Ali b. Muhammed el-'İmrân. Mekke: Dâru 'Âlemü'l-Fevâid, 1998.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kurâ'âti'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabba. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *Tahbîru't-Teysîr fi'l-kurâ'âti'l-eimmeti'l-aşr*. thk. Ahmed Muhammed el-Kudât. Ürdün: Dâru'l-Furkân, 2000.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *Gâyetü'n-nihâye fi şabakâti'l-kurrâ*. 2 Cilt. thk. Gotthelf Bergstraesser. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006.
- İbnü'l-Faradî, Ebû'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed. *Târîĥu 'ulemâi'l-Endelüs*. thk. Rûhiyye Abdurrahmân Seyfî. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- Sarakustî, Ebû Tâhir İsmail b. Halef. *el-İktifa fi kurâ'âti's-seb'i'l-meşhûra*. nşr. Hatim Salih ed-Dâmin. Bağdat: Dâru'n-Ninavâ, 2004.
- Sarakustî, Ebû Tâhir İsmail b. Halef. *el-'Unvân fi'l-kurâ'âti's-seb'*. nşr. Züheyr Gazi Zahid-Halil Atiyye. Suudi Arabistan: 2005.
- Kadı 'İyâz, Ebû'l-Fazl 'İyâz b. Mûsâ. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. 8 Cilt. Mağrib: Vizârâtü'l-Evkâfi ve'ş-Şüünü'l-İslâmîyye 1983.
- Kasım b. Fîrruh eř-Şâtübî, Halef b. Ahmed. *Ĥirzü'l-emânî ve vechü't-teĥâni fi'l-kurâ'âti's-seb'*. nşr. Muhammed Temîm. Medine: Mektebetü Dâru'l-Hüdâ, 2010.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kurâati*. İstanbul: Nedve Yayınları, 1974.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zunûn 'an esmâi'l-kütübî ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Kurt, Yaşar. *Kıraat Tarihinin Meseleleri*. Samsun: 2013.
- Makkarî, Ebû'l-Abbas Şihabüddîn Ahmed b. Muhammed. *Nefĥu't-tîb min guşni Endelüsî'r-raĥîb*. thk. Ercan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1968.

- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. İstanbul: Otto Yayınları, 2016.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *et-Tebşıra fi'l-kırâ'ât's-seb'*. thk. Muhammed Gavs en-Nedvî. Hindistan: ed-Dâru's-Selefiyye, 1982.
- Meşînî, Mustafa İbrahim. *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Nebîl Muhammed, İbrahim Âl İsmail. *'İlmü'l-kırâ'at ve eşeruhû fi'l-'ulûmi's-şer'iyye*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2000.
- Özbek, Ömer. *Karşılaştırmalı Kıraat İlmi Meseleleri*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019.
- Özbek, Ömer. "İbnü'l-Cezerî'nin Kıraatlerin Mütevâtirliği Meselesine Bakışı", *Bilimname* 36 (2018), 555-586.
- Özdemir, Mehmet. *Endülü's*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Saîd Arâb. *el-Ḳurrâ ve'l-kırâ'at bi'l-Mağrib*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-Türâsi'l-'Arabî*. 10 Cilt. Medine: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye - Câmîatü'l-Melik Suûd, 1991.
- Şevât, el-Hüseyin b. Muhammed. *Medresetü'l-hadîs fi'l-Ḳayravân -min fetḥi'l-İslâmî ilâ müntaşafî'l-ḳarni'l-hâmisi'l-hicrî-*. 2 Cilt. Riyad: ed-Dâru'l-Alemiyye li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1991.
- Türkmen, Ömer. "Me'htârehu'l-İmâm Ebu't-Tayyîb İbn Ğalbûn mine'r-rivâyât ve'l-vucûh fi kitâbihi'l-İrşâd: Cem'an ve tahkîkan". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2021), 258-280.
- Türkmen, Ömer. *Tecvîdü'n-Neşr*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2022.
- Veledü Ebâh, Muhammed Muhtâr. *Târîhu'l-kırâ'ât fi'l-Meşriḳ ve'l-Mağrib*. ys.: 2001.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Ma'rifetü'l-ḳurrâi'l-kibâr 'ale't-ṭabakâti ve'l-a'sâr*. thk. Tayyar Altıkulaç. İstanbul: 1995.
- Zehrânî, Sâlim Muhammed. *el-Kâfi fi'l-kırâ'âti's-seb' dirâse ve tahkîk*, Suûd: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Zehvî, Murad. *Menhecü'l-iḳrâ bi'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2014.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn. *el-Bürhân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.

